

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI (TEFSİR)

**KLASİK VE ÇAĞDAŞ TEFSİR LİTERATÜRÜNDE
HZ. MUSA İLE ARKADAŞININ YOLCULUĞU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DAVUD ÜSTÜN

ANKARA 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI (TEFSİR)

**KLASİK VE ÇAĞDAŞ TEFSİR LİTERATÜRÜNDE
HZ. MUSA İLE ARKADAŞI'NIN YOLCULUĞU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
DAVUD ÜSTÜN
20912754

DANIŞMAN
PROF. DR. İSMAİL ÇALIŞKAN

ANKARA 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI (TEFSİR)

**KLASİK VE ÇAĞDAŞ TEFSİR LİTERATÜRÜNDE
HZ. MUSA İLE ARKADAŞININ YOLCULUĞU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İSMAİL ÇALIŞKAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. İsmail Çalışkan
- 2- Doç. Dr. Sema Çelem
- 3- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akın

Tez Savunma Tarihi

19. 07. 2023

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

PROF. DR. İsmail ÇALIŞKAN danışmanlığında hazırladığım “KLASİK VE ÇAĞDAŞ TEFSİR LİTERATÜRÜNDE HZ. MUSA İLE ARKADAŞININ YOLCULUĞU (Ankara 2023) adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 09.08.2023

Adı-Soyadı

Davud Üstün

ÖZET

Çalışmış olduğumuz Kur'an kıssası Kehf suresi 60-82. ayetlerinde anlatılan Hz. Musa ve yol arkadaşıyla alakalıdır. Kıssada bazı bilgiler verilmiş, bazı bilgiler kapalı bırakılmıştır. Kıssa, Hz. Musa ile yol arkadaşını ve yolculukları sırasında yaşadıkları olayları konu edinmektedir. Kıssanın yer aldığı ayetlerin devamında ise bu yaşanan olayların hikmeti açıklanmıştır. Bu kıssa içerdiği kapalıktan ve gerçekleşen mucizevi olaylardan dolayı müfessirlerin farklı yorumlarına maruz kalmıştır. Ayrıca Sufiler, ilgili ayetlerde anlatılan bu olayları kendi ilkelerine delil olarak göstermişlerdir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Kehf suresi ve kıssa hakkında genel bilgiler verdik, burada ismi geçen ve kendisine işaret edilen kişilerden bahsettik. Ardından oryantalistlerin, bu kıssa hakkındaki iddialarını ele aldık. İkinci bölümde kıssadaki olayları Kur'an'daki ayet akışına göre başlıklandırdık ve klasik tefsir ekollerindeki yorumlara yer verdik. Üçüncü bölümde ise kıssanın çağdaş müfessirler tarafından nasıl yorumlandığını tespit etmeye çalıştık. Her bölümün sonunda ilgili tefsirler mukayese edilmiş ve ortaya çıkan farklılıklar açıklanmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmamızda ulaştığımız bulgulara yer verdik, kişisel değerlendirmelerimizi sıraladık.

Anahtar Kelimeler: Kehf suresi, Hz. Musa, Hızır, Gulam, Fetâ, 'Abd, Yûşa, 'Aynu'l-hayât, Zahir, Bâtın,

ABSTRACT

The Journey of Moses and his Companion in the literature of Classical and Modern Tafsîr. The Qur'anic parable we have studied is about Hz. Moses and his travelling companion described in verses 60-82 of Surah al-Kahf. Some information is given in the parable, some information is left closed. The parable is about the Prophet Moses and his companion and the events they experienced during their journey. In the verses following the parable, the wisdom of these events is explained. This parable has been subjected to different interpretations of the commentators because of its ambiguity and the miraculous events that took place. In addition, Sufis have shown these events mentioned in the verses as evidence for their principles.

Our study consists of three parts. In the first part, we gave general information about Surah al-Kahf and the parable, and mentioned the people who are mentioned and referred to here. Then we discussed the claims of orientalisists about this parable. In the second part, we titled the events in the parable according to the flow of verses in the Qur'an and included the interpretations of classical schools of tafsir. In the third part, we tried to determine how the parable was interpreted by contemporary commentators. At the end of each chapter, the related commentaries are compared and the differences are explained.

Keywords: Surah al-Kahf, Prophet Moses, Ĥidr, Ġulām, Fatā, ‘Abd, Yūshā, ‘Aynu'l-ḥayāt

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
ABSTRACT	III

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. MUSA VE ARKADAŞI KISSASI HAKKINDA BİLGİLER

1.1	Kur'an Kıssalarına Genel Bakış	2
1.2	Kehf Suresi Hakkında Genel Bilgiler	3
1.3	Kıssada İsmi Geçen veya İşaret Edilen Kişiler Hakkında Bilgiler	4
1.3.1	Hiz. Musa	4
1.3.2	Hiz. Musa'nın Genç Yardımcısı (<i>fetâ</i>)	10
1.3.3	Hiz. Musa'nın Yol Arkadaşı (<i>'abd</i>)	11
1.4	Hiz. Musa ile Arkadaşı Kıssasını Anlatan Ayetler ve Açıklamaları	13
1.5	Hadis Kaynaklarında Hiz. Musa İle Arkadaşının Yolculuğu	15
1.5.1	Hayat Pınarı (<i>'aynu 'l-hayât</i>)	17
1.5.2	Kıssada İsmi Zikredilmeyen Diğer Kişiler	18
1.5.3	Kıssanın Kaynağı ve Oryantalistlerin İddiaları	18

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK TEFSİR LİTERATÜRÜNDE HZ. MUSA VE ARKADAŞI KISSASI

2.1	Hiz. Musa'nın Yolculuğa Çıkma Nedeni (60. Ayet)	22
2.2	Balığın Denize Düşmesi ve Hiz. Musa'nın Buluşma Yerine Dönmesi (61-64. Ayetler)	25
2.3	Hiz. Musa'nın Yol Arkadaşıyla Karşılışması (65-70. Ayetler)	26
2.4	Geminin Delinme Hadisesi ve Hikmeti	27
2.5	Gulâm'ın Öldürülme Olayı ve Hikmeti	30
2.6	Duvarın Düzletilme Hadisesi ve Hikmeti	33
2.7	İlk Dönem İşârî Tefsirlerde Hiz. Musa-Yol Arkadaşı Kıssasına Dair Yorumlar	37
2.7.1	İlk Dönem İşârî Tefsirlerde Kıssanın Yorumu	37
2.7.2	Tarikat Dönemi Tefsirlerde Kıssanın Yorumu	40
2.8	Klasik Şîh Tefsirlerde Kıssaya Yaklaşım	46
2.9	Değerlendirme	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TEFSİR LİTERATÜRÜNDE HZ. MUSA VE ARKADAŞI KISSASI

3.1.1	Kıssada Geçen Kişiler ve Olaylar	50
3.1.2	Kul ile İlgili Görüşler	51
3.1.3	Kıssada Geçen Üç İlginç Olay	52
3.1.4	Hızır'ın Musa ve Yol Arkadaşının Ayrılması ve Olayların Açıklanması	54
3.1.5	Çağdaş Tefsirlerde 'Hızır' Tartışması	56
3.2	Çağdaş İşârî Tefsirlerde Kıssanın Yorumu	57
3.3	Çağdaş Şîî Tefsirlerde Kıssanın Yorumu.....	61
3.4	Değerlendirme	62
Sonuç.....		65
Kaynakça.....		68

Giriş

Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed ve öncesinde gelen peygamberler, kabileler ve milletler hakkında inen ayetlerle insanlığa mesajlar vermektedir. Bu mesajların bazıları açık anlaşılır bir şekilde ifade edilse de bazıları okuyucunun doğrudan anlayamayacağı fakat içerisinde hikmetler barındıran ayetler olarak gelmiştir. Kur'an-ı Kerim kıssalarının bir kısmında isim ve mekân gibi detaylı bilgiler müphem bırakılmıştır. Çalışmamıza konu edindiğimiz Hz. Musa ve yol arkadaşı kıssası hakkında sarîh ifadeler bulunmayan ve açıklmaya ihtiyaç duyulan ayetlerle doludur. Bu müphem ayetler müfessirlerin ilgisini çekmiş ve aralarında yorum farklılıklarına yol açmıştır. Ayetlerde açıkça zikredilmeyen bilgiler hakkında müfessirler, çoğunlukla farklı yorumlara ve bilgilere yer vermişler, bazı konularda ittifak etmişlerdir. Müfessirler arasında ki yorum farklılıkları, onların inancından, tarihi ve coğrafi arka planından kaynaklanmaktadır. Müfessirler ayetleri açıklarken kendi görüşlerini desteklemek için elde ettikleri tefsir bilgilerinin yanı sıra, tarihi bilgileri de kullanmışlardır.

Bu çalışmada öncelikli olarak konuyla ilgili literatür taranmış, tefsirler, dönemler esas alınarak tasnif edilmiştir. Günümüze ulaşan klasik ve çağdaş tefsirlerde konuyla alakalı ayetlerin yorumları incelenmiş, aralarındaki farklılıklar üzerinde durulmuştur. Bu farklılıklar göz önünde bulundurularak müfessirlerin yorum belirtirken, düşüncelerini etkileyen inanç ve değerlerinin, bu yorumlar üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için tefsir kitaplarının yanı sıra hadis kitaplarına ve tarih kitaplarına da bakılmıştır. Hızır ve Hıdırellez konularına çokça atıf yapıldığı için bu konu hakkında yazılmış kitap, makale ve tezler incelenmiştir.

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız çalışmamızdaki amacımız, klasik ve çağdaş tefsir literatüründe Hz. Musa ile salih kul kıssasındaki yorum farklılıklarını görebilmek, müfessirlerin yorumlarını etkileyen unsurları tespit edebilmek ayrıca toplumda köklü bir inanç olarak yer almış hızır inancının tefsir eserlerindeki yerini gösterebilmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. MUSA VE ARKADAŞI KISSASI HAKKINDA BİLGİLER

1.1 Kur'an Kıssalarına Genel Bakış

Çaşşa kelimesinin asıl anlamı bir kişinin izini sürmek, takip etmek demektir.¹ İsim olarak Çışşa anlatım, hikaye, haber ve anekdot gibi manalara gelmektedir.² Daha kapsamlı tanımıyla kıssa; izleri ortaya çıkarmak amacıyla unutulmuş veya bilinmeyen olaylar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırarak insanı düşünmeye yönelten bir olgudur.³ Terimsel olarak Kasasul-Kur'an, önceki peygamberler, kabile ve milletlerin yaşadığı olayların anlatılmasına denir.⁴ Kur'an kıssalarının konusu ise insanlık tarihi süresi içerisinde yaşanmış olaylardır. Kaynağı ise vahiydir. Bazı kıssalar eski Ahit'te (Tevrat) geçen kıssalarla benzerlik gösterse de Kehf suresinde anlatılan Musa ile arkadaşının yolculuğu gibi bazı kıssalar Kitab-ı Mukaddes'te yoktur.⁵ Kur'an kıssalarının anlatılmasındaki maksat, tarihi olayları aktarmaktan ziyade Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat etmek, onu ve müminleri teselli etmek, muhataplarını düşündürüp ibret almalarını sağlamak, İslam'ın evrensel olduğunu göstermek ve semavi dinlerin aslında bir olduğunu beyan etmektir.⁶ Bundan dolayı Kur'an'da anlatılan kıssalarda zaman ve isimler genellikle belirtilmemektedir.

Kur'an'da bir surede toplanmış tek peygamber kıssası Hz. Yusuf'un kıssasıdır. Diğer peygamber kıssaları birbirinden bağımsız bir şekilde farklı surelerde bulunmaktadır.⁷ Arap toplumunda, peygamberler ve kavimlerin başından geçen olaylar hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip olunmasa da kıssaların bazıları biliniyordu ve anlatılıyordu.⁸ Bu ayrıntılı bilgilere vahiy ile ulaşmışlardır.

¹ Fîrûzabâdî, Ebû Tâhir b. Ya'kûb b. Muḥammed, *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ* (Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2008), s. 1330.

² Muḥammed İbn Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2013), c. VII, s. 388.

³ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), s. 158.

⁴ Hüseyin İlker Çınar, *Koranwissenschaften und Koranexegetik, Eine Einführung* (Mannheim: IFIS&IZ Publications, 2017), s. 189.

⁵ Mustafa Kara, *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'an Kıssaları* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), s. 57.

⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), ss. 213-215.

⁷ Çınar, *Koranwissenschaften und Koranexegetik*, s. 189; İdris Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri* (Ankara: Otto, 2019), s. 83.

⁸ Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), s. 94; Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*, s. 67.

Kıssaların gerçekte vuku bulup bulmadığına dair tartışmalar neredeyse altmış yıllık bir geçmişe sahiptir.⁹ İlk defa bu meseleyi gündeme getiren ve büyük yankı uyandıran iddia Muhammed Ahmed Halefullah'ın (ö. 1997) *el-Fennu'l-Kasasi fi'l-Kur'an* (Kur'an'da Anlatım Sanatı) eseridir. Halefullah eserinde müşriklerin Kur'an hakkında evvelkilerin masalları iddialarının Allah tarafından yalanlanmadığını söylemektedir.¹⁰ Ayrıca Halefullah, Kur'an'ın tarihi olaylardan bahsederken, gönderildiği toplumun kıssalar hakkında bildiklerini edebi bir üslupla, vermek istediği öğütleri aktarmada aracı olarak kullandığını anlatmaktadır. Genel olarak Halefullah, bu çalışmasında Kur'an kıssalarının edebi yönüne dikkat çekmiş, kıssaların tarihi gerçekliğinin önemli olmadığı, hatta bu kıssaların halk arasında yayılmış hikâyeler olabileceğini iddia etmektedir.¹¹

Her ne kadar Halefullah bazı iddialar ileri sürse de Kur'an, eskilerin masalları gibi müşrik iddiaları açıkça reddetmektedir.¹² Ayrıca Kur'an'da yer alan birçok kıssanın gaybi haberlerden olduğu ve olayların meydana geldiği esnada Hz. Muhammed'in orada bulunmadığı vurgulanır.¹³ Bu ifadeler söz konusu kıssaların gerçekten yaşanmış olduğuna delil teşkil eder.

Tezimizde ele alacağımız kıssa da Kur'an kıssaları arasında özel bir yeri olan, çok fazla yorum ve tartışmaya maruz kalmış bir kıssadır. Olayın gerçekliğinden çok içeriğinde bulunan olağanüstü olaylar tartışılmıştır. Çalışmamızda söz konusu kıssayı farklı başlıklar altında geniş bir şekilde işleyeceğiz.

1.2 Kehf Suresi Hakkında Genel Bilgiler

Sure adını, 9. Ayetteki "kehf" kelimesinden almıştır. *Kehf* kelimesi lügatta mağara, sığınak ve boşluk anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'in on sekizinci suresidir, 110 ayettir. Gâşiye suresinden sonra nazil olmuştur. Sure içerisinde mucizevi ve akıl üstü olaylar anlatılmaktadır. Genel görüşe göre Mekkî bir suredir. Sure genel hatlarıyla tevhidi anlatır ve kıssalar üzerinden dünya hayatının gelip geçiciliğine değinir. Kehf suresi yedi bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde (1-8 ayetler) Allah'a iftira atanlar kınanmakta ve batıl inançlar reddedilmektedir. İkinci bölümde (9-26 ayetler) tevhid inançları nedeniyle zulme uğrayan ve mağaraya sığınan gençlerin hikâyesi anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde (27-49 ayetleri) ise dünya ve ahiret hayatı iki örnek verilerek karşılaştırılmaktadır.

⁹ Kara, *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'an Kıssaları*, s. 58.

¹⁰ Muhammed Ahmed Halefullah, *el-Fennu'l-Kasasi: Kur'an'da Anlatım Sanatı*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), ss. 51-69, 214-216.

¹¹ Halefullah, *el-Fennu'l-Kasasi: Kur'an'da Anlatım Sanatı*, ss. 281-294.

¹² el-Furkân 25/4-6.

¹³ bkz. Âl-i İmrân 3/44; Yûsuf 12/102.

Dördüncü bölümde (50-59 ayetleri) Hz. Âdem'e secde etme hadisesi zikredilmektedir. Surenin beşinci bölümünde ise (60-82 ayetleri) bizim de ele alacağımız Hz. Musa ile arkadaşının yolculuğu anlatılmaktadır. Altıncı bölüm (83-101 ayetleri) Zülkarneyn kıssasıyla ilgilidir. Son bölümde ise (102-110 ayetleri) Allah'ı inkâr eden kişilerin bu dünyadaki çabalarının boşa gideceği anlatılarak tevhide vurgu yapılmaktadır.

Bu surenin nüzul sebebi Suyuti'nin (ö. 911/1505) eserinde şöyle anlatılmaktadır "Kureyşliler, hikâye anlatımıyla meşhur Ukbe b. Ebu Muayt ile Nadr b. Haris'i Yahudi âlimlere göndermiştir. Yahudi âlimler onlara, Hz. Muhammed'e gidip Ashâb-ı Kehf arzın doğu ve batısına hâkim olan kişi ve ruh hakkında sorular sormalarını istemiştir. Bu sorulara doğru yanıt vermesi halinde onun gerçek peygamber olduğunu söylemelerini tembihlemiştir. Ukbe ve Nadr bu soruları Hz. Peygambere sormuş ve o da ertesi gün cevap vereceğini söylemiş ancak "Allah izin verirse" demeyi unutmuştur. Vahiy gelmeyince müşrikler Hz. Peygamberin aleyhinde konuşmaya başlamıştır. On beş gün sonra "Allah izin verirse demedikçe hiçbir şey için şu işi yarın yapacağım deme"¹⁴ ayeti nazil olmuş, daha sonra surenin tamamı inmiştir."¹⁵ Vâhidî ise eserinde Kehf suresi 28. ayetinin Ümeyye b. Halef hakkında indiğini, 83. ayetinin ise Yahudilerin Hz. Peygambere Zülkarneyn hakkında soru sormalarının ardından indiğini ifade etmektedir.¹⁶

Hadis kaynaklarında Kehf suresinin okunmasının faziletleriyle alakalı rivayetler bulunmaktadır. Bazı rivayetlere göre Deccal'ın şerrinden korunmak için surenin ilk ayetlerinin¹⁷ bazı rivayetler de ise son ayetlerinin¹⁸ okunması tavsiye edilmektedir.

1.3 Kıssada İsmi Geçen veya İşaret Edilen Kişiler Hakkında Bilgiler

1.3.1 Hz. Musa

Hz. Musa İsrailoğulları'na gönderilen ve kendisine vahiy gelen peygamberdir. Hz. Musa, Kur'ân-ı Kerim de adı en çok zikredilen ve diğer peygamberlere nispeten hakkında

¹⁴ Kehf 18/23.

¹⁵ es-Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân ibn Ebîbekr, *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nuzûl* (Beyrut: Mektebetu-Lubnân, 2001), s.129.

¹⁶ Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Ahmed Vâhidî, *Esbâbü'n-Nuzûl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), s. 230.

¹⁷ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011), "Fiten", 110; Ebû İsâ Muhammed b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenu't-Tirmizî (el-Câmi'u's-Sahîh)* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014), "Fiten", 59.

¹⁸ Mûsned, VI, 446.

detaylı bilgiye rastlanan kişidir. Musa ismi Kur'an'da 34 surede 136 yerde zikredilmektedir.¹⁹ Ayrıca hadislerde kendisinden önceki peygamberler arasında adı en çok zikredilen peygamberdir. Kıpti dilinde *mû*(مو) su, *sâ* (سى) ağaç manasına gelmektedir. Firavun'un ailesinin Hz. Musa'yı tabut içerisinde su ve ağaçların arasında bulduğu için bu iki kelimenin terkihi olan Musa olarak isimlendirdiği aktarılmaktadır.²⁰ Yahudilik'te Hz. Musa peygamber olarak çok önemlidir ve övgüyle anılan bir şahsiyettir. Kur'an Hz. Musa'yı Allah'a, fısıldaşan kimse kadar yaklaşıma şerefine nail olmuş,²¹ Allah tarafından seçilmiş,²² güçlü, güvenilir ve şerefli bir peygamber,²³ Allah katında şerefli biri²⁴ olarak anlatmaktadır.

Hz. Musa zamanından önce Mısır'da İsrailoğulları sıkıntı ve zulüm içinde yaşamaktaydı. Firavun bir gün bir rüya görmüş ve bunu kâhinlere yorumlatmıştır. Kâhinler bu rüya hakkında "Şam diyarında yaşayan İsrailoğullarından bir kişinin çıkacağını ve onun saltanatını helak edip elinden alacağı" yorumunu yapmışlardır. Bu haberle birlikte Firavun yeni doğan çocukları toplatıp öldürtmeye başlamıştır.²⁵ Ayrıca kaynaklara göre Firavun erkek çocukların bir yıl öldürülmelerini, bir yıl sağ bırakılmasını istemiştir. Yasaklı bir yılda Hz. Musa doğmuştur.²⁶ Hz. Musa'nın Miryam ve Harun adında iki kardeşi vardır. Miryam en büyükleridir.²⁷ Harun ise ondan üç yaş büyük olduğu için Firavun'un bu emrinin dışında kalanlardandı.²⁸ Diğer bir görüşe göre ise Harun, Musa'dan bir yaş büyüktür.²⁹ Allah'ın kalbine ilham etmesiyle annesi onu bir sandığa koymuş ve Nil nehrine bırakmıştır. Bu sandık sarayın kıyısına gelmiş ve Firavun'un karısı Asiye onu bulup sahiplenmiştir. Musa sarayda kimseyi sütanne olarak kabul etmeyince, ablası Asiye'ye annesini sütanne olarak teklif etmiştir. Böylece gerçek annesine kavuşmuş ve onun tarafından emzirilmiştir.³⁰ Yaklaşık kırk yaşına kadar Hz. Musa

¹⁹ Muḥammad Fuâd 'Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Daru'l-Ma'arif, 2015), ss. 894-896.

²⁰ Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Muḳâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, "*Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*", ed. Aḥmad Farîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), c. 2, s. 490.

²¹ Meryem 19/52.

²² Tâhâ 20/13.

²³ ed-Duhân 44/17-18, el-Kasas 28/26.

²⁴ el-Ahzâb 33/69.

²⁵ Aḥmad İbn 'Alî el-Bârîḥ Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü'l-Enbiyâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004); 'Izzeddîn Abu'l-Ḥasan 'Alî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîḫ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010).

²⁶ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkı İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009).

²⁷ Çıkış, 2/1, 6/16-20, 7/7, 15/20; Sayılar, 26/59.

²⁸ Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü'l-Enbiyâ'*, s.158.

²⁹ Ebü Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî Ṭaberî, *Târîḫü't-Ṭaberî* (Beyrut, 2012), c. 1, s. 231.

³⁰ Tâhâ 20/38-40; el-Kasas 28/7-13.

sarayda kalmıştır.³¹ Hz. Musa, bir Kıptî ile Yahudi arasında geçen tartışmaya müdahale etmek isterken Mısırlı birini yanlışlıkla öldürür. Ertesi gün korumaya çalıştığı Yahudinin başka biriyle tanıştırdığını görür ve müdahale etmek isterken Mısırlı ona; “Dün bir Mısırlıyı öldürdüğün gibi bugün de beni mi öldüreceksin?” der. Firavun tarafından aranan Musa şehri terk etmek zorunda kalır ve Medyen’e kaçar. Orada Şuayb adında bir zatın iki kızına yardım etmiştir. Kaynaklarda bu kişinin peygamber olan Hz. Şuayb olduğunu,³² Hasan Basrî’ye göre bu kişi Hz. Şuayb’ın kardeşinin oğludur ve gerçek ismi Yesrûn olup Şuayb ismi ile anıldığı nakledilmektedir.³³ Hz. Şuayb Hz. Musa’ya, belirli bir süre için kendisine çobanlık yapması karşılığında, kızlarından biriyle evlenmesini teklif etmiş ve Hz. Musa bu teklifi kabul etmiştir. Sürenin tamamlanmasının ardından kızlarının biriyle evlenmiş ve eşi ile birlikte Mısır’a yolculuk yapmıştır. Bu yolculuk esnasında Sina dağı civarında bir ateş görmüş ve onun ne olduğuna bakmaya gitmiştir. Bu sırada Allah onunla konuşmuş ve onu peygamberlikle görevlendirmiştir. Allah, ona elinin beyazlaşması ve asasının yılanı dönüşmesi gibi iki mucize vermiştir. İsrâ suresi 101. ayette geçtiği üzere Hz. Musa’ya daha sonraki mucizelerle birlikte dokuz mucize verilmiştir. Bunların tam olarak neler olduğu tartışma konusudur. Bir görüşe göre ayette geçen mucizeler, asanın yılanı dönüşmesi, beyazlaşan el, çekirge istilası, kurbağa, ekin böceği istilası, kan, taştan suyun fişkırması, denizin yarılması ve Tur’un İsrâilîoğulları’nı korkutması mucizeleridir. Diğer görüşe göre iki Yahudinin dokuz mucizeyi Peygamberimize sorması rivayetidir. Rivayete göre Hz. Peygamber bu soruya; “Allah’a ortak koşmayın, haksız yere adam öldürmeyin, zina etmeyin, faiz yemeyin, sihir yapmayın, suçsuz insanı öldürmesi için zalim yöneticiye teslim etmeyin, savurganlık yapmayın, namuslu kadınlara iftira atmayın, savaştan kaçmayın” cevabını vermiştir.³⁴

Hz. Musa’nın duası ve talebi üzerine kardeşi Harun da peygamberlikle görevlendirilmiş ve yanına yardımcı olarak tayin edilmiştir. Allah’ın emri üzerine iki kardeş, Firavunu uyarmak ve zulmedilen Yahudi halkını serbest bırakması için yanına gitmişlerdir.³⁵ Hz. Musa kardeşiyle Mısır yolunu tutmadan önce karısını, babasının yanına bırakmıştır.³⁶ Hz. Musa’nın o sırada iki çocuğu olduğu, birinin Hasm b. Musa

³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. I, s. 11.

³² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, s. 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. II, s. 15.

³³ Hâfîz el-Bağdâdî, *Târîhu’l-Enbiyâ*, s. 165.

³⁴ Tirmizi, bab: “Abvâb el-isti’dân ve-l-âdâb ‘an rasûllillah”, Hadis no: 2733; Nesâ’î, “kitâb tahrim eddem”, Sihr no: 4078; Müsned Ahmed no: 18092, 18092.

³⁵ Tâhâ 20/12-29.

³⁶ Çağfer Karadaş, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, "Peygamberler", ed. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), c.1, s.97.

diğerinin ise Yehuda b. Musa olduğu zikredilmiştir.³⁷ Tevhid inancına sert tepki gösteren Firavun'un, "Ben en büyük Rabbim. Senin Rabbin de kim oluyor?" sorusuna Hz. Musa; "O, senin, benim ve bütün kâinatın rabbidir" cevabını vermiştir. Hz. Musa peygamberliğini delillendirmek amacıyla iki mucize göstermiştir. Bu mucizeden korkan Firavun, yanlarında bulunan din adamlarının teklifi üzerine Mısır'daki tüm büyücülerini saraya getirtir. Bu din adamları aynı zamanda büyücülükle uğraşıyorlardı. Hz. Musa'nın kardeşi Hz. Harun'u da büyücü zanneden Firavun, danışmanlarının teklifi üzerine onu kendi büyücülerini ile müsabakaya davet etti. Hz. Musa'nın yılana dönüşen asası, insanları şaşkına düşürecek büyüler ve ilizyonlar yapan büyücülerin büyü malzemelerini yutuyordu ve bunun karşısında büyücüler paniğe uğramıştı. Hz. Musa'nın yaptıklarının bir mucize olduğunu anlayan büyücüler, hep birlikte iman edip onu tasdik etmişlerdir. Firavun'un bütün tehditlerine rağmen ölümü göze alarak inançlarından vazgeçmemişlerdir.³⁸ Hezimetle uğrayan Firavun, önce Hz. Musa'yı ve Hz. Harun'u öldürmek istemiş ancak Firavun'un akrabası³⁹ olduğunu söyleyip imanını gizleyen bir kişi onu bundan alıkoymuştur ve Firavun iki kardeşi huzurundan kovmuştur.⁴⁰ Bunun üzerine kıtlık, çekirge talanı, sel ve sulara kan karışması gibi bela ve cezalar Firavun ve kavminin üzerine yağmıştır. Hz. Musa dua edip bu azaptan kurtarması kaşılığında Yahudileri serbest bırakma sözünü Firavun'dan almış ve kavmi ile birlikte Mısır'dan çıkmıştır. Ancak Firavun büyük bir ordu ile peşlerine düşmüştür.⁴¹ Denizle Firavun'un ordusu arasında kalan Hz. Musa ve kavmi, Hz. Musa'nın denize asasını vurmasıyla mucizevi bir şekilde deniz ikiye ayrılmış ve sağ salim bu yolu takip ederek denizin karşı tarafına ulaşmışlardır. Aynı yoldan geçmeye çalışan Firavun ve ordusu yolun tekrar suyla kapanması üzerine boğulmuşlardır.⁴²

Firavun'un zulmünden kurtulan Yahudiler, Hz. Musa ile birlikte çölde bir süre dolaşmıştır. Bu zaman diliminde onlara Allah bildircin eti ve kavut (kudret helvası) nimetlerini bahşetmiştir. Su ihtiyaçları için yine Hz. Musa'nın asasını yere vurması üzerine kayadan su çıkmıştır.⁴³ Bu nimetlere rağmen Yahudiler başka isteklerde bulunmuş ve isyan etmişlerdi. Hz. Musa, Allah'ın emri üzerine kardeşi Harun'u vekil

³⁷ Hâfîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Enbiyâ'*, s. 173.

³⁸ Şuara 26/47-50.

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. II, s. 38.

⁴⁰ Mü'min 40/28-29.

⁴¹ el-A'râf 7/130-135; el-İsrâ 17/101.

⁴² el-Bakara 2/50; el-A'râf 7/136; el-Enfâl 8/54; Yûnus 10/90, 92; el-İsrâ 17/103; Tâhâ 20/77-78; Şuara 26/52, 53, 60-66; el-Kasas 28/40; ed-Duhân 44/23; ez-Zâriyât 51/40.

⁴³ Tâhâ 20/80.

bırakarak kırk gün kavminden ayrılmış ve Tur dağına çıkmıştı. Hz. Musa burada Allah ile görüşmüş, bu görüşmede ona levhalar şeklinde Tevrat indirilmiştir.⁴⁴ Hz. Musa görüşmedeyken, Samiri adında biri, halkı kandırarak ellerindeki zinetleri toplamış ve bu zinetleri eriterek, rüzgârın içerisinde ses çıkaran buzağ şeklinde bir put yapmıştır. Samiri bu buzağın Hz. Musa'nın ilahı olduğunu, onu burada unuttuğunu söyleyerek kavmini kandırmıştır. Bundan önce de kavmi, Hz. Musa'dan onlar için put yapmasını istemiş, ancak Hz. Musa onları şiddetli bir şekilde azarlamıştı.⁴⁵ Vekil olarak bırakılan Hz. Harun, tüm çabalarına rağmen onları bu kötü eylemden vazgeçirememiştir. Geri döndüğünde şirke düşmüş kavmini gören Hz. Musa, levhaları yere atmış ve vekili Harun'u azarlayarak sakalından çekmiştir. Sonrasında Hz. Harun'un suçsuz olduğunu öğrenince kavmine tövbe etmelerini emretmiştir. Allah'ın emri doğrultusunda Hz. Musa kavminin önderlerinden yetmiş kişiyi seçerek Allah'a tevbe etmek ve onunla görüşmek için tekrar Tur dağına çıkmıştır. Musa ile birlikte görüşmeye giden kişiler dahi; "Ey Musa! Allah'ı görmeden sana inanmayız" demişlerdir.⁴⁶ Bu sözden maksatları, Hz. Musa'ya madem görüşeceksin biz de görelim demektir. Bu büyük istek ve hadsizlik sebebiyle dağ şiddetli bir şekilde sallanmıştır.⁴⁷ Bu sarsıntıda Hz. Musa ve Yahudi temsilcileri korkudan bayılmıştır.⁴⁸ Bu olayın ardından çölde uzun süre kalan Yahudiler, Allah'ın onlara ikram ettiği nimetlerden bıkmış, farklı yiyecekler ve bu isteklerini karşılayacak bir yurt talebinde bulunmuşlardır. Allah onlara bu isteklerinden ötürü atalarının yurdu olan Filistini vaadetmiştir. Hz. Musa'nın kavmi bölgeyi teftişe giden gözcülerin orada güçlü ve donanımlı askerlerin (Amelikaların)⁴⁹ bulunduğu haberini alınca korkmuş ve peygamberlerine "Ey Musa! Sen ve Rabbin gidin savaşın" diyerek isyan etmişlerdir. Bu söylemlerinden ve Allah'ın emrine isyandan dolayı Allah tarafından çölde kırk yıl boyunca kalmaya mahkûm edilmişlerdir.⁵⁰ Rivayetlere göre gece çölden kaçmak için yola çıkıp yürümüşler ve uyanınca yola çıktıkları bölgede uyanmışlardır.⁵¹

⁴⁴ el-A'râf 7/140-145; Tâhâ 20/80.

⁴⁵ el-A'râf 138-139.

⁴⁶ el-Bakara 2/55; en-Nisâ 4/153.

⁴⁷ el-A'râf 155-156.

⁴⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemaşşerî, *el-Keşşâf, 'an Hakkâ'iki Gavâmiği't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2015), C. II, s. 158.

⁴⁹ Haţib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Enbiyâ*, s. 188.

⁵⁰ el-Bakara 2/49-73; el-Mâide 5/20-26; el-A'râf 7/103-157; Yûnus 10/75-93; Hûd 11/96-102; el-Kehf 18/60-82; Tâhâ 20/9-98; el-Kasas 28/3-44; eş-Şâffat 37/114-122; el-Mü'min 40/23-46; ez-Zuhruf 43/46-56.

⁵¹ Haţib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Enbiyâ*, s. 189; Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân İbn Ebî Bekr, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Beyrut: Dâr ibn Hazm, 2016), s. 112.

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) kronolojik olarak yazdığı Hz. Musa'nın hayatının bu kısmında, yol arkadaşı ile yolculuğuna yer vermektedir. Hz. Musa rüyasında Cebrail'e "Kim daha âlim?" diye sormuş ve "Hızır b. Amil" cevabını almıştır. Diğer bir görüşe göre Hz. Musa hutbe irad ederken birinin "Kim daha âlim?" sorusu üzerine Hz. Musa "Benim" cevabını vermiş ancak Allah'ın "Hızır senden daha âlim" cevabıyla karşılaşmıştır. Aynı şekilde İbn Kesir (ö. 774) eserinde Buḥârî rivayetine yer vererek bu olayın vuku bulma sebebini açıklamıştır.⁵² Hızır ile buluşan Hz. Musa'nın yardımcı genç Yuşa hakkında farklı görüşler zikredilmektedir. Bir görüşe göre Hz. Musa Hızır ile buluşunca Yuşa'yı kavmine geri göndermiş ve kendi ahvali hakkında bilgi vermesini istemiştir. Diğer bir görüşe göre Yuşa onlarla beraber yolculuk yapmıştır. A. Köksal da aynı şekilde kronolojik olarak yazdığı *Peygamberler Tarihi* eserinde İsrailoğulları'nın Tih Çölünde kırk yıl kaldığını ve Hz. Harun'un vefatının ardından Hızır ile buluştuğunu ifade etmektedir.⁵³

Hz. Musa'nın vefat etmesiyle alakalı hadis kaynaklarında te'vil yapılarak açıklanan önemli bir rivayet vardır. Rivayete göre ölüm meleği geldiğinde Hz. Musa ona vurmuş ve melek Rabbine geri dönerek, "Beni, ölümü istemeyen bir kula gönderdin" demiştir. Allah ona, zarar görmüş olan gözünü iade ederek, "Git ve ona, elini bir öküzün sırtına koymasını söyle. Elinin kapladığı yerin altında kalan her kıl için ona bir yıl ömür daha verilecektir." Hz. Musa bu müjdeyi duyunca, "Rabbim! Sonra ne olacak?" sorusuna "Sonra ölüm gelecek," cevabını almıştır. Bunun üzerine "O zaman şimdi olsun!" demiş ve Allah'tan kendisini, Arz-ı Mukaddes'e bir taş atımı mesafesi kadar yakın bir yere ulaştırmasını dilemiştir. Hz. Peygamber: "Şayet orada olsaydım, bir yolun kenarında, kırmızı bir kum tepesi civarında olan kabrini size gösterirdi." buyurmuştur.⁵⁴ Çöl hayatı döneminde kendisinden üç yaş büyük olan Hz. Harun, üç yıl sonra da Hz. Musa ahirete irtihal etmiştir. Kaynaklarda Hz. Musa'nın yüz yirmi yaşında vefat ettiği kaydedilmektedir.⁵⁵

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. II, 88.

⁵³ M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), c. 1, s. 90.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ* (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2009), "Cenâiz", 67 (No: 1339; "Ehâdisu'l Enbiyâ", 30 (No: 3407); Müslim, "Feḍâil", 157.

⁵⁵ Karadaş, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, c. 1, s. 100.

1.3.2 Hz. Musa'nın Genç Yardımcısı (fetâ)

Kehf suresinin 60-65. ayetleri yorumlanırken ele alınan diğer bir mesele de ayette geçen فتي (feta)'nın kim olduğu ve Hz. Musa'nın yanında ne amaçla bulunduğu. Müfessirlerin genel kabulüne göre Hz. Musa ile yola çıkan genç Yûşâ'dır. Tam ismi Yûşâ b. Nûn b. Efrahim b. Yusuf b. Yakub b. İshak b. İbrahim'dir.⁵⁶ Hz. Musa'nın vefat etmesinin ardından onun halifesi olarak İsrailoğullarının başına geçmiştir. Genel kabule göre ise Hz. Musa'dan sonraki peygamberdir.⁵⁷ Tevrat ondan "Musa'nın hizmetçisi, genç adam" diye bahsetmektedir.⁵⁸ Ayrıca Tevrat'ta hem lider hem de peygamber olarak anılmaktadır. Kur'an'da ise adı geçmemektedir ancak ona iki yerde işaret edildiği belirtilmiştir. Vaad edilen topraklara girmeden önce teftiş amaçlı gönderilen on iki kişiden biridir. Bu on iki kişiden iki kişi sadece Allah'ın emrinin yerine getirilmesi için çaba göstermiş ancak diğerleri bu topraklarda güçlü ve zorba kişilerin yaşadığını söyleyerek Allah'ın emrine karşı çıkmışlardır.⁵⁹ Tevrat bu kişilerin Yeşu ve Kaleb olduğunu zikretmektedir.⁶⁰ Kaynaklarda Yuşa'ya vurgu yapılan diğer olay ise Hz. Musa ile Hızır kıssasıdır. Yuşa, bazı kaynaklarda İsrailoğullarını Tih çölünden çıkararak ve Eriha'yı yani Beytülmakdis'i altı ay kuşatarak feth eden kişi olarak geçmektedir. Kabrinin İstanbul Beykoz'da olduğu söylense de bu konu tartışmalıdır ve hakikatten uzaktır.⁶¹ Onun vefat ettikten sonra Efraim dağına gömüldüğü söylenmektedir.⁶²

Kehf sûresinde, Hz. Mûsâ'nın Hızır ile gerçekleşen buluşmasının anlatıldığı ayetten itibaren ise bu gençten söz edilmediği görülmektedir. Kur'ân'da Hz. Musa'nın genç ile yaptığı yolculuğa, ne zaman ve niçin çıktığı anlatılmamakla birlikte, yolculuğun süresi de belirtilmemiştir. Müfessirlerin Yuşa b. Nûn olarak bahsettiği bu genç ile ilgili bu bilgiler Kur'an'da kapalı bırakılmıştır.

⁵⁶ Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, c. 1, s. 257.

⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 2, s. 120.

⁵⁸ Çıkış, 33/11.

⁵⁹ el-Mâide 5/12, 22-24.

⁶⁰ Sayılar, 13/6,8; 14/6-9; Şa' labî, s. 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 71.

⁶¹ Ömer Faruk Harman, "YÛŞA", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2013), c. 44, s. 43.

⁶² Taberî, *Târîhu 't-Taberî*, c. 1, s. 261.

1.3.3 Hz. Musa'nın Yol Arkadaşı ('abd)

Kur'anı Kerim'de Hz. Musa'nın yol arkadaşı olarak geçen bu şahıs, özel bilgiyle donatılmış ve Allah'ın bir kulu olarak vasıflandırılmıştır (عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا اتَّيَّنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا (وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا)⁶³

Klasik ve çağdaş tefsir literatüründe kabul gören görüşe göre Hz. Musa ile yolculuk yapan kişi ('abd) Hızır'dır. Bu isim Kur'an-ı Kerim'de zikredilmemektedir. Bu ismin, tefsir ve hadis kaynaklarında geçtiğini görmekteyiz.⁶⁴ Hızır "yeşil, yeşilliği çok olan yer" anlamına gelen *ahdar* ile eş anlamlıdır. Buhârî'de geçen rivayete göre kuru ot yığınının üzerine oturmasıyla orayı yeşillendiren biri olduğundan dolayı Hızır ismi ile anılmaktadır.⁶⁵ Hızır'ın ismi ve ailesi hakkında tefsir ve tarih eserlerinde birçok rivayete rastlamak mümkündür. Annesinin Rum babasını ise Farisi olduğu,⁶⁶ farklı bir görüşe göre annesinin Farisi kızı Eliha, babasının ise önceden mümin iken sonradan kâfir olan Salem kralı Melki Sedek olduğu ve Hızır'ın M.Ö 2314 yılında teyzesinin oğlu Zülkarneyn ile aynı gün Darus's-Selam'da (Kudüs) doğduğu nakledilir.⁶⁷ Ayrıca adının Hadrûn b. 'Imyâ'il b. el-Yafez b. el-Îş b. Ishâk b. İbrâhîm el-Halîl olduğu; büyük Zülkarneyn'e rehberlik ettiği, Hz. İbrahim devrinde yaşadığı, halen sağ olup her yıl Hz. İlyas ile Hac mevsiminde buluştuklarına dair farklı rivayetler de bulunmaktadır.⁶⁸ Hatta Hz. İbrahim'in Hızır'ı Babil hükümdarı Nemrut'un kızı Züleyha ile evlendirdiği söylenmiştir.⁶⁹ Soyunu Âdem'e, Nuh'a, İbrahim'e bu peygamberlerin yanı sıra Firavun'a dayandıranlar da vardır. Ancak bu rivayetlerin gerçeklikten uzak olduğu söylenmiş ve eleştirilmiştir.⁷⁰ Ahmet Yaşar Ocak, en fazla kabul gören ismin Belya b. Melkan olduğunu söyler. Ocak, Belya isminin, Hızır ile ortak özelliklere sahip olan Kitab-ı Mukaddes'teki İlya'nın arapçalaşmış formu olduğunu iddia eder ve bundan dolayı tercih edildiği görüşünü savunur.⁷¹

⁶³ el-Kehf 18/65.

⁶⁴ Buhârî, "Tefsîru'l-Çur'ân sûretu'l-Kehf" 2 (No: 16, 19, 44); Tirmizî, "Tefsîru'l-Çur'ân" min sûretu'l-Kehf (No: 3149).

⁶⁵ Buhârî, "Enbiyâ", 27 (No: 3400,3401); Tirmizî, "Tefsîru'l-Çur'ân" min sûretu'l-Kehf (No: 3150, 3151, 3152).

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. II, s. 131.

⁶⁷ Ramazan Hub, *Hızır a.s* (İstanbul: Kırkkandil Yayınevi, 2013), s. 78.

⁶⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. 1, ss.220-222.

⁶⁹ Hub, *Hızır a.s*, s. 78.

⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *el-İsâbe fî temyizi's-şahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), c.2, s. 246.

⁷¹ Ocak, *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, ss. 67-70.

Hızır'ın melek mi, veli mi yoksa peygamber mi olduğu, nerede ve ne zaman yaşadığı hakkında kat'i bilgi bulunmamaktadır. Bu durum müfessirler arasında ihtilafa sebep olmuştur. Genellikle sufi kökenli müfessirler Hızır'ın veli olduğunu savunmuşlardır. Müfessirlerin çoğu ise Hızır'ın Hz. Musa'nın bilmediği bazı gaybi bilgiler bilmesinden, aynı zamanda yaşadığı Hz. Musa'ya ve onun şeriatine uygun davranmadığından dolayı özel bir vahiy ile muhatap olmasından hareketle onun peygamber olduğunu söylemiştir. Hızır'ın melek olduğunu iddia edenler de vardır.

Hızır'ın günümüze kadar yaşayıp yaşamadığı da tartışılan konulardandır. Hızır'ın hala yaşadığını düşünenler onun damlalarının dokunduğu her şeyi canlandıran,⁷² 'aynu'l-hayat denilen sudan içtiğini, bu sebepten dolayı hâlâ aramızda olduğunu savunmuşlardır. Sufiler eserlerinde, Hızır'ı farklı insan kılığında gelen, ders verip doğruya yönlendiren,⁷³ karada, deryada, yerde ve gökte ve genelde bulunabilen,⁷⁴ hatta uçarak seyahat eden biri olarak tarif ederler.⁷⁵ Hızır'ın dünya hayatında yaşarken peygamber vasfıyla, misal alemine (dünya hayatı ile kabir hayatı arasında bulunan makam) alındıktan sonra veli olarak yaşadığı ve yine sufiler tarafından makâm-ı Hızır'a ulaşan velilere kemale ulaştırmak için hocalık yaptığı iddia edilmektedir.⁷⁶ Niyazi Mısriye göre "Hızırla görüşmenin üç şartı vardır. Birincisi kötü ahlaklardan kurtulmak, ikincisi peygamberin sünneti üzerine olup arzu ve hevadan kurtulmaktır. Üçüncü şart ise para ve rızık gibi şeyleri insanlardan gizlemek ve ikramda bulunmaktır. Bu şartlara uymayan kimse abid ve zahit de olsa Hızır ile görüşebilmesi mümkün görülmemiştir."⁷⁷

İslam geleneği içerisinde Kehf suresindeki bu kıssa en çok sufilerin ilgisini çekmiştir. Bunun sebebi kıssada tasavvufun temel ilkelerinden ikisini oluşturan manevi rehberlikle (irşâd) ve bâtinî ilim (ilm-i ledün) anlayışına değinilmesidir.⁷⁸ Mutasavvıf müfessirler eserlerinde Hızır'ın mürşid, Hz. Musa'nın ise müridi temsil ettiğini söyleyerek, mürşide itiraz etmeksizin teslim olmak gibi kurallara işaret ettiğini söylemişlerdir. Ahmed Yesevî (ö. 562/1166), Mevlana (ö. 672/1273), Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469) ve Niyâzî Mısırî (ö. 1105/1694) gibi mutasavvıflar da şiir ve beyitlerinde Hızır'ı anmış ve insanı hakikate

⁷² Tirmizî, "Tefsîru'l Kur'ân", 19.

⁷³ Feridüddîn Attar, *Evlîya Tezkireleri*, (İstanbul: Kabcacı, 2012), s. 127-128.

⁷⁴ Feridüddîn Attar, *Evlîya Tezkireleri*, (İstanbul: Kabcacı, 2012), s. 359.

⁷⁵ age, s. 540

⁷⁶ Hub, *Hızır a.s.*, s. 349.

⁷⁷ Hub, *Hızır a.s.*, s. 355.

⁷⁸ Selahattin Akti, "Die Moses-Ĥidr-Erzählung im Koran und deren Bedeutung für die sufische Koranexege" *Journal für Religionskultur* (2015) 1434-5935, 1434-5935.

ulaştıran yol gösterici (mrişidi kümül) olarak benimsemişlerdir.⁷⁹ Yunus Emre de şiirinde hem Hızır-İlyas hem de b-ı hayat inancını dile getirmiştir.⁸⁰ İskendernâme, Battalnme, Dede Korkut, Köroğlu Destanı, Kerem ile Aslı, Tahir ile Zhre gibi halk menkibe ve hikyelerinde de Hızırın adına rastanlanmaktadır.⁸¹ Anadolu'da Süleyman Bakırgani'nin sözü olan "Her geceyi Kadir, her gördüğünü Hızır bil", "Hızır gibi imdada yetişmek", "Kul sıkışmayınca Hızır yetişmez" gibi atasözleri bu inancın edebiyatımıza yansımaları olarak görülmektedir. Bu bağlamda halk arasında kökleşen Hızır geleneğinin oluşmasında tarikatların büyük etkisi olduğu söylenebilir.⁸²

Ayrıca Hızır'ın İlyas ile birlikte karada yahut denizde darda kalanlara yardım ettiği ve her sene buluştuğu kabul vardır. İslamiyetten nce Türk kültüründe baharın habercisi ve doğanın canlanışı olarak Mayıs ayının altıncı gününde kutlanan bahar bayramı⁸³ yukarıda söylenen buluşma, Hıdrellez bayramı adıyla Orta Asya, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Irak ve Suriye'de kutlanmaktadır.

1.4 Hz. Musa ile Arkadaşı Kıssasını Anlatan Ayetler ve Açıklamaları

Çalışmamızın bu kısmında Kehf suresinin 60-82 ayetlerinde anlatılan Hz. Musa ile yol arkadaşının kıssasını ele alacağız. Bundan dolayı ilgili ayetlerin içeriğine kısaca değineceğiz.

60-61 ayetler arasın da Hz. Musa iki denizin birleştiği yere varmak üzere yolculuğa karar verir ve yanındaki gençle beraber yolculuğa çıkar. İki denizin birleştiği yere varınca yanlarında bulundurdukları azık olan balığı unuturlar. Balık ise o esnada deniz de bir deliğe doğru yolunu tutar ve kaybolur.

61-64 ayetler de Hz. Musa yolculuktan dolayı yorulur ve azık olan balığı ister. Yanındaki genç balığın deniz de kaybolduğunu ancak olayı söylemeyi unuttuğunu ifade eder. Hz. Musa bu olayın aradıkları alamet olduğunu söyler ve izlerini takip ederek balığın düştüğü yere doğru geri dönerler.

⁷⁹ Ocak, *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, ss. 44-45.

⁸⁰ *Yunus Emre Divanı*, thk. Hazırlayan: Selim Yağmur (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), s. 374. Yunus Emre bu dünyada iki kişi kalır derler. Meğer Hızır İlyas ola b-ı Hayat içmiş gibi.

⁸¹ Ocak, *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, ss. 46-47.

⁸² Mehmet Aydın, "Türklerde Hızır İnanı", s. 64.

⁸³ Erman Artun, "Türk Halk Kültüründe Hıdrellez", s. 1.

65. ayette Allah'ın katından bir rahmet verdiği ve ona nezdinden bir ilim öğrettiği kulu bulurlar.

66-70 ayetler de Hz. Musa bu kuldan ilim talep eder ve ona tabi olmayı arzular. Kul onun sabredemeyeceğini ifade etse de Hz. Musa ona karşı gelmeyeceği konusun da söz verir. Kul bunun üzerine ona bu yolculukta soru sormamasını şart koşar.

71-72 ayetler de beraber yola çıkarlar. Kul yolculuk esnasın da bindikleri gemiyi deler. Hz. Musa "İçindekileri boğmak için mi onu deldin? Gerçekten sen çok kötü bir iş yaptın!" diyerek kula tepki gösterir. Kul yolculuktan önce söylediği sözü tekrarlar ve sabredemeyeceğini söyler. Hz. Musa unuttuğu şeyden dolayı özür diler ve yolculuğa devam ederler.

74-76 ayetler arasın da yolculukları esnasın da bir gence rastlarlar ve kul onu oracıkta öldürür. Hz. Musa "Mâsum bir insanı, bir cana karşılık olmaksızın katlettin ha! Gerçekten sen fena bir şey yaptın!" diyerek kula karşı tekrar tepki gösterir. Kul ona "Sana, benimle beraber olmaya asla sabredemezsin dememiş miydim? Diyerek yolculuktan önce söylediği sözü tekrar eder. Hz. Musa bunun son tepki olduğunu aksi takdirde yolculuğun sona ereceğini ifade ederek özrünü beyan eder.

77-78 ayetler de yolculuğa devam ederler ve bir şehire varırlar. Şehir halkından yiyecek talep ederler ancak onlar Hz. Musa ve arkadaşını misafir etmekten kaçınırlar. Derken yıkılmak üzere olan bir duvar görürler ve kul bu duvaru düzeltir. Hz. Musa "Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın" diyerek kulu uyarır. Kul bu tepkinin ayrılık sebebi olduğunu ifade eder.

79-82 ayetler de kul Hz. Musa'ya sabredemediği olayların iç yüzünü açıklamaya başlar. "Gemi var ya, o, denizde çalışan yoksul kimselerindi. Onu delerek kusurlu hale getirmek istedim. (Çünkü) onların gideceği yerde her (sağlam) gemiyi gaspetmekte olan bir kral vardı. Gence gelince, onun anne babası mümin kimselerdi; gencin onları sonunda azgınlık ve nankörlüğe düşürmesinden korktuk. Böylece istedik ki, rableri onun yerine kendilerine ondan daha temiz ve daha merhametlisini versin. Duvara gelince o, şehirde iki yetim çocuğun idi; altında da onlara ait bir define vardı; babaları ise iyi bir adamdı. Rabbin istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarsınlar. Ben bunları kendiliğimden yapmadım. İşte, hakkında sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur." Sözleriyle olayları açıklar ve kıssa bu şekilde sona erer.

1.5 Hadis Kaynaklarında Hz. Musa ile Arkadaşının Yolculuğu

Buhârî, Müslim ve Tirmizî’de geçen rivayetler de bu kıssa çok az farklılıkla uzunca nakledilmektedir. Ancak bazı bilgiler Peygambere atfedilmeden eklemeler yapılarak nakledilmiş ve tefsirler için kaynak olmuştur. Bu bölümde Hz. Musa ile Hızır’ın yolculuğu rivayetinin tercümesini aktaracağız.

Said b. Cübeyr anlatıyor: “İbn Abbas'a dedim ki “Nevf el-Bikali, İsrailoğullarının peygamberi Hz. Musa'nın, Hızır'ın yol arkadaşı olan Musa olmadığını iddia ediyor. İbn Abbas bana: “Yalan söyledi, o Allah düşmanı! Ben Übeyy b. Ka'b'ı dinledim” dedi. Übeyy b. Ka'b: Hz. Peygamber şöyle buyurdu “Musa, İsrailoğulları arasında hutbe irad ederken, kendisine “İnsanların en âlimi kimdir?” diye sorulunca, Musa; en âlimi benim diyerek ilmi Allah'a havale etmedi. Onun bu sözünden dolayı Allah kendisini kınadı. Allah ona: “İki denizin birleştiği yerde kullarımdan biri var, o senden daha âlimdir” diye vahyetti. Musa: “Ey Rabbim! Onu nasıl bulabilirim?” diye yalvarınca, kendisine “Bir zembile balık koy, balığı nerede kaybedersen, adam oradadır” buyuruldu.

Hz. Musa yola koyuldu ve yanında da genç arkadaşı Yuşa' b. Nun vardı. Hz. Musa balığı zembile koydu ve genç arkadaşı ile yola koyuldu. İki denizin birleştiği yerde bir kayanın yanına vardılar. Orada Hz. Musa ve genç arkadaşı uykuya daldılar. Bu sırada zembildeki balık çırpınıp, zembilden denize düştü. Allah, suyun akıntısını kesti ve hatta suyu kemer gibi yaptı. Su, balık için bir yol, Hz. Musa'nın arkadaşı için de bir şaşkınlık vesilesi olmuştu. Onlar, kalan günlerini ve o geceyi de yürüyerek geçirdiler. Hz. Musa'nın yanındaki genç, ona balığın durumunu haber vermeyi unutmuştu. Sabah olunca Hz. Musa genç arkadaşına dedi ki “Kahvaltımızı getir, gerçekten bu yolculuğumuzdan yorgun düştük” Hâlbuki o, emredildiği yerin ötesine varıncaya kadar yorgunluk duymamıştı. Genç arkadaşı “Gördün mü? Kayaya vardığımızda ben balığın gittiğini haber vermeyi unutmuşum. Onu hatırlamayış, bana muhakkak şeytan unutturdu. O, garip bir şekilde denizde yolunu tutmuştu” dedi. Hz. Musa ise “İşte bizim aradığımız bu idi” dedi ve adımlarının takip ederek geri döndüler. Sonrasında kayaya ulaştılar. Hz. Musa orada örtünmüş bir adamla karşılaştı. Hz. Musa ona selam verdi. Hızır ise “Senin memleketinde selam ne gezer!” dedi. Hz. Musa “Ben Musa'yım” diye karşılık verdi. Hızır “İsrailoğullarının Musa'sı mı?” Hz. Musa “Evet” dedi. Hızır “Şüphesiz sen, Allah'ın ilminden bir ilmi biliyorsun ki bunu sana Allah öğretmiştir. Ben onu bilemem. Ben de Allah'ın ilminden bir ilmi biliyorum, bunu da bana Allah öğretmiştir ve sen de onu bilemezsin” dedi. Hz. Musa “Sana öğretilen ilimden bana da öğretmen için, sana tabi olabilir miyim?” Hızır “Sen, benimle arkadaşlığa asla dayanamazsın. İçyüzünü

bilemediğin şeye nasıl sabredeceksin?" Hz. Musa "İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın. Senin hiçbir işine karşı gelmeyeceğim." Hızır "O halde bana tabi olacaksan, ben sana söz açmadıkça hiçbir şeyi sormayacaksın" dedi ve beraber deniz kıyısından yola koyuldular. Bu esnada sahile bir gemi yanaştı. Kendileri bu gemiye alınmak için oradakilerle konuştular. Hızır'ı tanıyan geminin sahipleri ikisini de ücretsiz olarak gemiye aldılar. Hızır, geminin tahtalarından birini söküp çıkardı. Hz. Musa "Bizden ücret talep etmeyen bu insanları boğmak için gemilerini yaraladın öyle mi? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın" dedi. Hızır ona "Ben dememiş miydim, sen benimle arkadaşlığa sabredemezsin diye" dedi. Hz. Musa "Unuttuğumdan dolayı bana kızma! Bu işimde bana güçlük çıkarma!" diye cevap verdi. Ardından gemiden indiler. Denizin kenarında ilerlerken arkadaşlarıyla oyun oynayan küçük bir çocuk gördüler. Hızır hemen orada bu küçük çocuğun kafasını koparıp onu öldürdü. Hz. Musa dedi ki "Günahsız bir çocuğu, bir can karşılığı da olmaksızın öldürdün öyle mi? Doğrusu kötü bir iş yaptın." Hızır "Ben sana, sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?" dedi. Ravi Süfyan b. Uyeyne "Bu, birincisinden daha ağır bir ihtardı" demiştir. Hz. Musa şöyle dedi "Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam, artık bana arkadaşlık etme! Benim tarafımdan özrün son derecesine ulaştın." Yine yola koyuldular. Sonunda bir köye ulaştılar ve köy halkından yiyecek talep ettiler. Köy halkı, onları misafir etmek istemediler. O anda devrilmek üzere olan eğik bir duvar gördüler. Hızır, eliyle uğraşarak düzeltti. Hz. Musa, ona; "Bu insanlara geldik de ne bizi misafir ettiler, ne de yemek verdiler! Eğer isteseydin, bu işine karşılık bir ücret alırdım." dedi. Hızır; "İşte bu, seninle benim aramdaki beraberliğin sonudur. Sana, o sabredemediğin şeylerin iç yüzünü haber vereceğim" dedi. Hz. Peygamber şöyle buyurdu; "Allah Musa'ya rahmet eylesin! Keşke sabretseydi de Hızır'la beraber gördükleri olayların daha çoğunu bize anlatsaydı." Ravi, Hz. Peygamberin şunu da eklediğini ilave etti "İlki, Musa'nın unutulması olayı idi." Hz. Peygamber şöyle devam etti "Bir serçe gelip geminin kenarına geldi ve denizden gagasıyla su aldı. Bu olayın üzerine Hızır, Hz. Musa'ya şöyle dedi "Benim ilmimle senin ilmin, Allah'ın ilminden, ancak şu serçenin deniz suyundan aldığı kadar bir şey almıştır." Tirmizî duvarın altındaki hazinenin Hz. Peygamber tarafından altın ve gümüş olarak açıklandığını nakletmektedir.⁸⁴

⁸⁴ Tirmizî, "Tefsîru'l-Ķur'ân" sûretu'l-Kehf 19 (No:3152).

1.5.1 Hayat Pınarı ('aynu'l-hayât)

Tefsirlerde, 'aynu'l-hayât ile ilgili ilk bilgi Mukatil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) eserinde görülmektedir.⁸⁵ Bu bilginin, sonraki tefsirleri de etkilediğini diğer bölümde detaylıca anlatacağız. Tirmizî, 'aynu'l-hayât ifadesinin Süfyan b. Üyeyne'nin sözü olduğunu belirterek aşağıdaki rivayeti nakletmektedir:

قَالَ سُفْيَانُ : يَرُوعُ نَاسٌ أَنَّ تِلْكَ الصَّخْرَةَ عِنْدَهَا عَيْنُ الْحَيَاةِ، وَلَا يُصِيبُ مَاؤُهَا مَيِّتًا إِلَّا عَاشَ. قَالَ : وَكَانَ الْحُوْتُ قَدْ أَكَلَ مِنْهُ، فَلَمَّا فُطِرَ عَلَيْهِ الْمَاءُ عَاشَ

“İnsanlar iddia ediyorlar ki, o kayanın yanında hayat pınarı vardı ve bir ölü bu pınara temas etse mutlaka dirilirdi. Balığın bir kısmı yenmişti. Üzerine bu su damlayınca hemen canlandı.”⁸⁶

Tirmizî bu rivayeti aktarırken şöyle bir bilgiyi de eklemiştir: Ebû Muzahim es-Semerkandî'den duydum, o şöyle söylüyordu: Ali b. Medînî şöyle demiştir “Bir hac yapmıştım ve tek gayem Süfyan'ın bu hadisteki olayı aktarmasını dinlemektir.” Kendisinin şöyle söylediğini işittim “Amr b. Dinar bize anlattı, bu hadisi daha önce Süfyân'dan işitmiştim fakat o zaman genişçe bu haberi söylememişti.”⁸⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere rivayet sonradan eklemeler olmuştur. Ocak, İslam literatüründe aynu'l-hayât kavramına ilk burada rastlandığını, Buhârî'nin bu bilgiyi diğer rivayetlerden sonra, isnadsız, şüpheli bir rivayet tarzında zikrederek, söz konusu rivayete güvenmediğini iddia eder. Ayrıca Ocak, bu hadisin Hızır meselesinde önemli bir yere sahip olan mitolojik 'aynu'l-hayât kavramının o zamanki Arap toplumunda bilindiğinin delili olduğunu savunur.⁸⁸

Arap toplumunun aynu'l-hayât kavramını bildiği görüşünü destekleyen bazı bilgiler bulunmaktadır. Güney Arabistan ile ilgili anlatılan halk hikâyelerinin, Tevrat ve İncil'de bulunan hikâyelerle karıştırılıp destanlaştırılmasından meydana gelen ve İbn Hişam'a (ö. 218/833) nispet edilen *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer* eserinde 'aynu'l-hayât ile ilgili bilgiye rastlanmaktadır. Eserde anlatıldığına göre Hızır Zülkarneyn ile beraber bir vadide arayışa çıkar ve yakut toplarlar. Sonrasında gözleri kamaştıran beyaz bir kaya görürler. Zülkarneyn kayaya çıkmaya çalışınca kaya onu sallar ve yere düşer. Bunu birkaç defa denese de başarılı olmaz. Hızır'ın kayanın üzerine çıkmasıyla, kaya onu sarsmaz ve gözden kayboluncaya kadar yukarı çıkar. Kayanın tepesine ulaşınca kadar ilerler ve

⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, c. 2, s. 295.

⁸⁶ Tirmizî, "Tefsîru'l-Çur'ân" sûretü'l-Kehf 19 (No: 3149).

⁸⁷ Tirmizî, "Tefsîru'l-Çur'ân" sûretü'l-Kehf 19 (No: 3149).

⁸⁸ Ocak, *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, s. 56.

suyu gökten inen bir pınara rastlar. Sonra bir ses Hızır'a, karşısında bulunan akarsuyun *aynu'l-hayât* olduğunu, onu içmesini ve temizlenmesini söyler. Bunun sonucunda da sura üfleninceye kadar hayat bahşedileceği ifade edilir. Hızır'ın söylenileni yapmasıyla ona uzun bir hayat bahşedildiği aktarılmaktadır.⁸⁹ 'Aynu'l-hayât ile ilgili bilgilerin bu tarz halk efsanelerinden geldiği ve kaynaklarda yerini aldığı muhtemel bir olasılıktır.

1.5.2 Kıssada İsmi Zikredilmeyen Diğer Kişiler

Kıssada ismi zikredilmeyen kişilerle alakalı bilgiler rivayet zinciri olmaksızın aktarılmaktadır. Gemileri gasp eden kralın Huded b. Buded, Buhârî İbn Cüreyc'den "Öldürülen çocuğun adının Ceysur olduğunu ve öldürülen çocuğun yerine bir kız çocuğu verildiği" rivayetini ravi Sa'îd b. Cübeyr'in dışındakilerin yorumu olarak aktarmaktadır.⁹⁰ Burada adı geçen İbn Cüreyc (ö. 150), Amr b. Dinar'ın talebesi olmuştur ve İbn Abbas'ın Kur'an yorumlarını nakletmiştir. Aradaki ravileri zikretmeyerek direk İbn Abbas'tan nakiller yapan İbn Cüreyc, bir araya getirdiği rivayetlerin sıhhatine dikkat etmemiştir. Bu nedenle onun rivayetleri başka nakillerle desteklenmediği sürece kabul görmemiştir. Bu çeşit detaylı bilgilerin kati olarak nasslarda yeri yoktur ve şer'i bir nassa doğrudan aykırı değildir. Bu rivayetler meskutun anıh yani haklarında susulan bir konu olduğu için bunları nakletmenin önünde bir engel olmadığı söylenir.⁹¹

1.5.3 Kıssanın Kaynağı ve Oryantalistlerin İddiaları

Ele aldığımız Hz. Musa ve arkadaşının yolculuğu kıssası, oryantalistlerin dikkatini diğer kıssalara nazaran daha çok çekmiştir. Oryantalistler Kitab-ı Mukaddes'teki benzer rivayetlerden dolayı Kur'an'daki peygamber kıssalarını derinlemesine araştırmış ve Kur'an'ın kaynağını sorgulamışlardır. Bu kıssalardan biri de Hz. Musa ile arkadaşının kıssasıdır. Arent Jan Wensinck (ö. 1939) *The Encyclopaedia of İslam*'daki "Hızır" maddesinde kıssanın üç kaynağının varlığından bahsetmektedir. Bu kaynaklar Gılgamış destanı, İskender efsanesi ve Yahudi efsanesidir.⁹² Bu konuyla ilgilenen diğer kişi de

⁸⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî İbn Hişâm, *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer*, c. 1, s. 100.

⁹⁰ Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân" sûretü'l-Kehf 18/3 (No: 4726).

⁹¹ İman bint Abdurrahman Mahmud Mağribî, "Hz. Musa ve Hızır Kıssası: İsrailiyyat Rivayetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım", çev. Mustafa Şentürk, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, s. 197; s.200.

⁹² A. J. WENSINCK, *The Encyclopaedia of İslam* (Leiden: E. J. Brill, 1997), c. 4, s. 902.

İsrael Friedlaender'dir (ö. 1920). Ona göre bu kısa İskender hikâyesi ile Yahudi efsanesinden değişiklik yapılarak uyarlanmıştır.⁹³

Oryantalistlerin iddialarından dolayı kıssanın kaynağı tartışmasına değineceğiz ve ilgi kurulan efsanelerden bahsedeceğiz. Gılgamış destanı aslı Akadca olup, Akadca, Sümer, Babil hatta Hitit dillerinde farklı şekilleri vardır ve günümüze kadar ulaşmıştır. Özetle Gılgamış destanı şu şekildedir: Mezopotamya'ya hâkim olan Sümer kenti Uruk'un kralı Gılgamış, arkadaşı Enkidu'nun ölmesine çok üzülür. Arkadaşının hayata dönmesi için çözümler ararken ölümsüzlük otunu öğrenir. Bu otun nerede olduğunu sadece Utnapishtim adında bilge bir adam bilir. Destanda anlatıldığına göre Utnapiştım, nehirlerin birleştiği yerde yaşamaktadır. Gılgamış, uzun bir yolculuğun ardından bilge adamı bulur ve ölümsüzlük bitkisini elde eder. Ancak bir yılan bu bitkiyi elinden alır ve kaçar. Gılgamış destanında tasvir edilen bilge Utnapiştım sularda yaşayan, ihtiyacı olanlara yardım eden ve ölümsüzlüğe ulaşan biridir. Araştırmacılar Hızır ile Musa'nın denizin birleştiği yer ile Gılgamış destanında ırmakların birleştiği yerde yaşayan bilge arasında irtibat kurmaya çalışmışlardır.⁹⁴

Hızır ile yol arkadaşı kıssasına benzetilen diğer bir efsane İskender efsanesidir. İskender, efsaneye göre, bilginlerden insana ebediyet veren bir memba olduğunu öğrenir. Aramak için orduyu hazırlar ve yola çıkar. Yolda farklı sebeplerden dolayı ordu dağılır ve yanında sadece aşçı Andreas/İdris kalır. Aşçı yemek yapmak için yakında bulunan çeşmeye varır ve azıkları olan tuzlu balığı yıkayacağı esnada suya değmesiyle balık canlanır ve suya atlayıp kaybolur. Aşçı aradıklarının bu su olduğunu anlayıp biraz içer ve İskender'e haber etmek için geri döner. İskender'e başından geçeni anlatır ve tarif ettiği yeri aramaya başlarlar ancak bulamazlar. İskender sinirle aşçıyı öldürmek istese de öldüremez ve onu bir taşa bağlayarak denize atar. Aşçı bir deniz cini olur ve bu şekilde ölümsüz olarak hayatına devam eder. Bu efsane İslami kaynaklara, hatta Türk edebiyatına dahi geçmiş ve İskendernâme adlı bir edebi türün oluşmasına yol açmıştır.⁹⁵

Oryantalistlerin ileri sürdüğü üçüncü efsane ise Yahudi geleneğinde ki Eliyahu ve Rabbi Yeşu Ben Levi efsanesidir. Efsaneye göre Rabbi Yeşu, yeryüzündeki adaletsizlik ve haksızlıklar karşısında sıkıntı duyar, Allah'a dua etmeye ve yakarmaya başlar. Allah da ona Eliyahu'yu gönderir. Onunla yolculuk yapmak ister. Eliyahu ise onun yolculuğa sabredemeyeceğini Rabbi Yeşu'ya ifade eder. Israrlı isteğin ardından Eliyahu yolculuğu

⁹³ A. J. WENSINC, *The Encyclopaedia of Islam*, c. 4, s. 904.

⁹⁴ Yasin Meral, "Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2014), s. 135.

⁹⁵ Ocak, *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, ss. 63-64.

kabul eder ve işine karıştığı anda yollarını ayıracağını ona söyler. Özetle bu yolculukta Eliyahu ilk olarak fakir ancak misafirperver bir adamın tek ineğini öldürür. Sonrasında zengin ancak misafirperver olmayan bir adamın evine misafir olurlar. Sabah olunca Eliyahu bu evdeki yıkık duvarın doğrulması için Allah'a dua eder. Yolculuğun devamında bir Sinagoga giderder. Ordaki insanlar da zengin adam gibi onlarla ilgilenmez. Sabah olunca Eliyahu 'Allah hepinizi lider yapsın' diye dua eder. Yolculuklarının son durağında, fakir ancak cömert bir toplulukla karşılaşrlar. Ertesi günün sabahında da Eliyahu bu topluluğa 'Allah içinizden sadece birini öner yapsın diye dua eder. Ancak Haham Yeşu sabredemez ve olayların arka planını sorar. Eliyahu şu şekilde açıklar: İneği ölen fakir adamın eşi o gün vefat edecekti. Allah'tan, kadın yerine ineğin ölmesini murad etmesini istedim. Duvarını düzelttiğim adama gelince, eğer duvarı olduğu gibi bıraksaydım çökecekti ve temeli açığa çıkacaktı. Duvarın altında büyük bir hazine vardı. Bu hazine o adamın hakkı değildi. Bunun için duvarı onardım, zira bir müddet sonra hiç onarılmayacak hale gelecekti. Hepsinin önder olması için dua ettiğim topluluğa gelince bu onların zararınadır. Çünkü bir yerde ne kadar çok lider olursa o kadar çok kargaşa olur. Sadece bir tane liderlerin olması için diye dua ettiğim toplulukta ise tek yöneticisi olduğu için barışçıl ve huzurlu olacaktır.⁹⁶Meral anlatılan bu hikâyeyi araştırmış, kaynağının Yahudi Müellif İbn Şahin'in (ö.1062) *el-Ferec ba'de şidde* adlı eseri olduğunu tespit etmiştir. Yahudi geleneğinde İslam geleneğindeki anlatımlara benzeyen Musa-Hızır motifleri genellikle *el-Ferec ba'de şidde* türü edebi eserlerde bulunmaktadır. Bu eserler zorluk ve sıkıntı içerisinde yaşamaya çalışan insanların huzura kavuşma hikâyelerinin anlatıldığı eserlerdir. Yahudi geleneğindeki en meşhur eser ise Kayrevanlı Yahudi âlim Rabbi Nisam ben Yakov İbn Şahin'e (ö. 1062) aittir. İbn Şahin'in dostu müslümanlar arasında yaygın olan bu tür eserlerin bulunduğunu söyleyerek ondan böyle bir kitap yazmasını ister. Bu şekilde İbn Şahin eserini kaleme alır. Bu eserle İbn Şahin Yahudi cemaati arasındaki insanlara ümit aşılama çalışmış, görünüşe aldanılmaması gerektiğini ve iyilik-kötülük hakkında bizim bilemediğimiz arka planının olduğu mesajını vermeye çalışmıştır.⁹⁷

Benzer karakterler İslam geleneğinde Yûşâ b. Nûn olarak bilinen hizmetçi, Yahudi geleneğindeki hikâyede Rabbi Yeşu b. Levi olarak geçmektedir. İslami kaynaklarda Yuşa olarak bilinen kişi bu yolculukta pasif bir rolde anlatılmış ve yolculukta adı geçmemiştir. Yahudi geleneğindeki hikâyede ise Yeşu Kur'an'daki Hz. Musa konumunda rol almıştır. Hadis külliyyatında bu yolculuğun başlangıç sebebi olarak Hz. Musa'nın kendisini

⁹⁶ Meral, "Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi", s.141.

⁹⁷ Meral, "Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi", s.137.

insanların en bilgini diye tanıttığından bahsedilir. Wheeler, Hz. Musa'nın yerine Rabbi Yeşu'nun konulmasına bu rivayetin sebep olabileceğini söyler. İbn Şahin müslümanlar arasında şifahen yaygın olan bu bilgiden kuvvetle haberdardı. O, Hz. Musa'nın kibir ifade eden tavrı nedeniyle olumsuz bir duruma düşmesinden ve Yahudilerin gözündeki konumuna zarar gelmesinden dolayı rolleri değiştirmiş ve bundan kaçınmış olabilir.⁹⁸

Meral'in araştırmasında, İbn Şahin'in eseri 11. Yüzyıla yani Kur'an'dan sonraki döneme ait olduğunu, yani İbn Şahin İslami kaynaklardan yararlandığını ve oryantalistlerin aslında kronolojik olarak hata yaptıkları sonucuna ulaşmıştır.⁹⁹ Ocak, kıssalardaki benzetmelerle alakalı en az benzerliğin Gılgamış destanı olduğunu, efsanedeki Utnapiştım'in ebedi hayata kavuşmuş âlim bir kişi olmasının kısmen benzediğini söyler. Ancak Hızır için ne ayette ne de rivayetlerde ebedi hayata eriştiği hakkında en ufak bir bilginin olmadığını vurgular. Gılgamış hikâyesinin İskender efsanesinden esinlendiğini de ekler. Ocak bu kıssaların tarihinin belli olmadığını, Kur'an ve hadislerdeki kıssanın bir terkinin olamayacağını vurgular. Ocak müfessir, muhaddis ve tarihçilerin anlatılan üç kıssadan etkilendiğini ve Musa ile Hızır kıssasını açıklarken bu malzemeleri kullandığını savunur ve oryantalistlerin de tam bu noktada hata yaptığını, Kur'an'ın metni ile yorumcuların yazdıklarını ayırt etmediklerini söyler.¹⁰⁰

⁹⁸ Meral, "Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi", ss. 143-145.

⁹⁹ Meral, "Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi", s. 145.

¹⁰⁰ Ocak, *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, ss. 65-66.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK TEFSİR LİTERATÜRÜNDE HZ. MUSA VE ARKADAŞI KISSASI

Bu bölümde genel gidişata bağlı kalarak, klasik tefsirlerde Musa ile arkadaşının yolculuğunun nasıl yorumlandığını inceleyeceğiz. Klasik, kendi türünde en yüksek seviyede olan, en güzel örnek kabul edilen, üzerinden çok zaman geçtiği halde değerini kaybetmeyen (eser vb.) anlamına gelmektedir.¹⁰¹ Klasik tefsir literatüründen maksadımız ise yöntem farklılığından ziyade eserlerin yazılmış oldukları tarihleridir.

Klasik tefsirlerden Kur'an'ın başından sonuna kadar ele alan ve günümüze ulaşmış olan¹⁰² Muḳâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) tefsirini detaylıca ele almaya çalışacağız. Bunun sebebi konunun ondan sonraki eserlerde, o ve onun gibi tefsirlerde yer verilen bilgiler üzerine bina edilmesi ve bu bilgilerin kullanılmasıdır.

Kur'an'da bu kıssa derli toplu ve belli bir akış içerisinde anlatıldığını Birinci Bölümde değerlendirmiştik. Biz de bu akışı takip ederek kıssanın alt konularını tefsirlerden takip edeceğiz.

2.1 Hz. Musa'nın Yolculuğa Çıkma Nedeni (60. Ayet)

Muḳâtil b. Süleymân (ö. 150/767) *et-Tefsîrû'l-Kebîr* (*Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*) eserinde şöyle nakletmektedir “Hz. Musa'ya İsrailoğullarından biri “Yeryüzünde senden daha bilgin bir var mı?” diye soru sormuş, Hz. Musa “Hayır,” diye cevap vermiştir.” Bunun üzerine de Allah “Adada yaşayan kullarımdan biri senden daha âlimdir” diye vahyetmiştir. Hz. Musa ona nasıl ulaşacağını sorunca Cebrail “Yanına tuzlu bir balık al. O nerede kaybolursa Hızır oradadır” cevabını vermiştir. Bu şekilde yolculuk başlamıştır.¹⁰³ Bazı müfessirler, Hz. Musa'nın yolculuğa başlama sebebinin, hutbe esnasında sorulan bir soru olduğunu söylerler.¹⁰⁴ Mâturîdî (ö. 333/944) ise bu yolculuğun

¹⁰¹ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), "klâsik", c. 2, s. 879.

¹⁰² İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay, 2019), s. 120.

¹⁰³ Muḳâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, c. 2, s. 295.

¹⁰⁴ Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî 'Abdurrezzâk eş-Şan'ânî, *et-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), c. 2, s. 338; Muhammed b. 'Ömer et-Taberistânî Faḫreddîn er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Gayb, et-Tefsîrû'l-Kebîr* (Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2012), c. 11, s. 148; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân, 'an Tefsîri'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425), c. 4, s. 132.

neden başladığını anlatan rivayeti ele alır ve Hz. Musa'nın söylediği söz yüzünden cezalandırıldığı yahut bir imtihan vesilesi olarak o kula gönderildiğini düşündüğünü ifade eder.¹⁰⁵

Mukâtil Hz. Musa'nın yanındaki gencin Yûşa b. Nûn olduğunu, onun Hz. Musa'nın kız kardeşinin oğlu ve Yusuf b. Yakûb'un torunu olduğunu nakleder. Mukâtil, Hz. Musa'nın aradığı kulun Hızır olduğunu vurgulamaktadır. Hızır'ın ise İsrailoğullarından, Amil'in soyundan geldiğini söylemektedir.¹⁰⁶ Yanındaki genç yardımcı hakkında müfessirlerin genel kabulüne göre bu kişi Yûşa b. Nûn'dur.¹⁰⁷ Bu gencin kimliği ve ne yaptığı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Sa'lebî (ö. 427/1035) gencin Yûşa b. Nûn olduğunu, bir görüşe göre ise Yûşa'nın kardeşi olduğunu söyler.¹⁰⁸ el-Ferrâ (ö. 207/822) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Musa'nın yanındaki gencin ilim talep etmesinden dolayı *fetâ* kelimesinin kullanıldığını ifade eder.¹⁰⁹ İmam Maturîdî genel görüşe göre gencin Yûşa b. Nûn, kulun ise Hızır isminde kişilerin olduğunu ifade etse de bu bilgilerin vahiy alan kişiler tarafından en doğru şekilde bilineceğini vurgulayarak, bu kıssadan alınması gereken ders ve öğütlere dikkat çeker.¹¹⁰ Feta'nın Hz. Musa'nın kız kardeşinin oğlu Yuşa b. Nun olduğunu, ona hizmet ettiğini ve Hz. Musa'dan sonraki lider olduğunu söyleyenler de vardır.¹¹¹

¹⁰⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd es-Semerkanî Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), c. 7, s. 194.

¹⁰⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, c. 2, s. 294.

¹⁰⁷ 'Abdurrezâk eş-Şan'ânî, *et-Tefsîr*, c. 2, s. 338; 'Abdullah ibn Muhammed Dîneverî İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, ed. Ahmad Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), c. 1, s. 477; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî Taberî, *Tefsîru't-Taberî, Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, c. 7, s. 634 (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2010); Ebî İshâk İbrâhîm es-Sirrî Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'an ve İ'râbuh* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2003), c. III, s. 243; 'Alauddîn el-Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâ'imî, Tebsîru'r-Rahmân ve Teysîru'l-Mennân* (Beyrut: Books-Publisher, 2011), c. 2, s. 303; Ebu'l-Hasan 'Alî Ahmed en-Nisâbûrî Vâhidî, *el-Vecîz, fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Kahire: Dâr ibnu'l-Cevzî, 2014), s. 423; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2010), c. 6, s. 12; Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî, fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Meşânî* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2005), c. 15, s. 414; Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl, ve Esrârü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), s. 608; Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl, ve Haqâ'ıku't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), c.1, s. 657; Muhammed b. Mustafa el-'İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Aklı's-Selîm*, thk. Hâlid 'Abdulganî Maḥfûz (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), c. 5, s. 310.

¹⁰⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 133.

¹⁰⁹ Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd b. 'Abdullah el-Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2016), c.2, s.75; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), c. 5, s. 120.

¹¹⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, c. 7, s.194.

¹¹¹ Ebû Hasan 'Alî b. Muhammed el-Başrî Mâverîdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn, Tefsîru'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2016/1433), c. 3, s. 321; 'Abdulḥaqq ibn Ğâlib el-Endelusî İbn 'Aṭiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz, fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2016), c. 3, s. 527.

Yolculuğun nerede vuku bulduğu ve iki denizin ne anlama geldiği tartışma konusu olmuştur. Buluşma yerinin adı, bazı müfessirlere göre *Erreş*, bazılarına göre ise *Elker*'dir. İki nehir ya da iki denizin bir araya gelmesiyle birleşen tek nehirden, Azerbaycan'ın yukarı tarafından denize dökülen yer olarak tarif edilir.¹¹² Ekseriyetle müfessirler Bahreyn kelimesini Fars ve Rum denizi olarak açıklar.¹¹³ İki denizden maksadın Rum ve Bizans denizlerinin birleştiği yer olduğunu söyleyenler de olmuştur.¹¹⁴ ez-Zemaşşerî (ö. 538/1144) Taberî'nin görüşünü savunmuş ve bu yerin isminin Tanca olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵ İbn Ebu Hatim (ö. 327/938) farklı olarak Afrika veya Tanca'da buluşma yerinin olabileceğini ifade eder.¹¹⁶ İki denizin Musa ile Hızır'ın ilmini¹¹⁷ veyahut Hızır ile İlyas'ı temsil edebileceğini savunanlar da vardır.¹¹⁸ Ancak iki denizin Musa ile Hızır'ı temsil ettiği görüşü zayıf ve yanlış olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir.¹¹⁹

Mukâtil ayette geçen *hukb* kelimesinin seksen seneye tekabül ettiğini ifade etmektedir.¹²⁰ İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Cerîr'in *hukub* kelimesinin Kabes lügatında bir yıl, Abdullah İbn Amr'dan aktarılan rivayete göre seksen sene anlamına geldiğini, Mücahid'e göre ise bu kelimenin yetmiş yaz anlamına geldiğini zikretmektedir. Sahabeden nakle yer veren İbn Kesîr, farklı nakillere göre bu kelimenin bir asır demek olduğunu bildirir.¹²¹

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) diğer müfessirlere kıyasla eserinde konuyu bütün yönleriyle tahlil etmeye çalışmış, kendi dönemine kadar nakledilmiş rivayetlerin eleştirisini yapmıştır. O, surede geçen Hz. Musa'nın kendisine Tevrat verilen peygamber Musa b. İmran olduğunu ve Yahudilerin iddia ettiği gibi Musa b. Mişa olmadığını zikretmektedir. Sa'id b. Cübeyr'den aktarıldığına göre İbn Abbas Nevf'in "Hz. Musa'nın, Musa b. İmran değil Musa b. Mişa b. Ya'kub'dur ve o da Hz. Musa'dan (Musa b. İmran)

¹¹² Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, c. 2, s. 295.

¹¹³ 'Abdurrezâk eş-Şan'ânî, *et-Tefsîr*, c. 2, s. 337; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 2, s. 75; İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 477; Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 423; İbn Ebî Zemenîn, Ebu 'Abdullah Muhammed b. 'Îsâ el-Murrî el-Kutubî, *Muhtaşar Tefsîr İbn Sellâm, Tefsîr İbn Ebî Zemenîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003); el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c.1, s. 608; en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, c. 1, s. 657; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, c. 5, s. 310; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 5, s. 122.

¹¹⁴ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, C. 7 ss. 622-624.

¹¹⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, C. 2, ss. 702-703.

¹¹⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), c. VI, s. 156.

¹¹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 133.

¹¹⁸ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, c. 3, s. 322.

¹¹⁹ İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, c. 3, s. 528; Kırtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 6, s. 12.

¹²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, c. 2, ss. 294-295.

¹²¹ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkı eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm* (Kahire: Dâru'l-İlmiyye), c. 5, s. 180.

önce peygamber görevini yürütmüştür” görüşünü nakletmektedir. Onu bu açıklamalarından dolayı Allah’a düşmanlık etmekle ve yalancılıkla nitelendirmiştir. Bu ayetlerde söz edilen kişinin Hz. Musa olmadığını savunanlar, onun büyük bir peygamber olduğunu dolayısıyla başka birinden ilim almasının uygun olmadığını iddia etmişlerdir. Râzî bu görüşe katılmayarak, bilgin insanların dahi her şeyi bilemeyeceğini ve başka âlimlere başvurduklarını, bunun da peygamberliğe aykırı olmadığını ifade etmiştir.¹²²

2.2 Balığın Denize Düşmesi ve Hz. Musa’nın Buluşma Yerine Dönmesi (61-64. Ayetler)

Klasik tefsirlerde balığın denize düşmesi ile ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Mukâtil, zembil içinde et ve tuzlu bir balığın bulunduğunu, Musa ve arkadaşının deniz kıyısında Mervan diye bilinen bir kayalıkta gecelediklerini ifade etmiştir. Orada ‘Aynu’l-Hayat diye anılan bir pınarın bulunduğunu, Hz. Musa’nın zembili bu pınara yaklaştınca balığa su isabet ettiğini ve bu nedenle canlandığını ifade eder. Balığın Hz. Musa’nın uyku esnasında denize düşerek kaybolduğunu Yuşa’nın ise ona bunu söylemeyi unuttuğunu yazmaktadır.¹²³ Mukâtil’in aktardığı ‘aynu’l-hayât görüşü dışında farklı yorumlar olsa da genel olarak bu görüş kabul edilmiştir.¹²⁴ İbn Kesir de bu görüşü benimsemekle beraber Übeyy İbn Ka'b'dan naklen Rasulullah’ın; ‘İnsanlar varoldu olalı su böylesine donmadı’ buyurduğunu zikretmektedir.¹²⁵ Mukâtil’in bu görüşü dışında Abdurrezzak (ö. 211/826) balığın canlanmasını Allah’ın ona ruh verdiğini ve balığın bundan dolayı canlandığını söyler.¹²⁶ Maturîdî söz konusu balığın kızartılmış veya taze olduğu yorumunu eleştirmiş, Allah’ın her ikisine de kadir olduğunu vurgulamıştır.¹²⁷ Mâturidî’nin bu yorumunun aksine Kurtubî (ö. 671/1273) Ebu Şuca’nın kaybolan balığı, tek gözlü, yarım şekilde gördüğüne dair ilginç bir rivayet nakletmektedir.¹²⁸ Ayrıca Kurtubî müfessirlerin bazılarına göre balığın yol aldığı yerin boş kaldığı, Musa’nın bu boş yerin üzerinde yürüdüğü, bu yolun ise onu bir adaya çıkardığını ve orada Hızır ile buluştuğu şeklinde bir iddianın varlığını nakleder ve bu görüşün kitabın zahirine göre yanlış olduğunu ifade

¹²² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, c. 11, ss. 148-149.

¹²³ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, c. 2, s. 295.

¹²⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru ibn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 152; İbn Ebî Zemenîn, *Muhtaşar Tefsîr İbn Sellâm*, c. 1, s. 491; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 703-705; en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil*, s. 657; Ebüssüüd, *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm*, c. 5, s. 311.

¹²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 5, ss. 180-181.

¹²⁶ ‘Abdurrezzâk eş-Şan‘ânî, *et-Tefsîr*, c.2, s. 338.

¹²⁷ Mâturîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, c. 7, s. 191.

¹²⁸ Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur‘ân*, c. 6, s. 16.

eder.¹²⁹ el-Mehâimî el-Hindî (ö. 835/1432) suyun ruhunun balığa girerek canlandığını ifade eder.¹³⁰ Yolculukla alakalı ayrıca balığın kaybolmasına kadar Hz. Musa'nın yolculuktan dolayı yorulmadığı, kaybolmasının ardından yorgunluğun birden arttığı aktarılmıştır.¹³¹

2.3 Hz. Musa'nın Yol Arkadaşıyla Karşılaşması (65-70. Ayetler)

Mukâtil eserinde, Hızır'ın yünden bir cübbe giydiğini, asıl adının el-Yesa olduğunu, bu ismin ise ilminin altı sema ile altı arzı kuşatmış olmasından dolayı verildiğini, Hz. Musa'nın ise onunla bir adada karşılaştığını ifade eder. Muğâtil 65. ayette geçen *rahmetin* nübüvvet olduğunu savunmaktadır. Hızır, Hz. Musa'yı tanıyarak onun selamını almış, Hz. Musa ise onun kendisini nasıl tanıdığını sormuştur. Buna karşılık Hızır "Benden seni haberdar eden ve bana ulaşmak için sana yol gösteren aracılığıyla" cevabını vermiştir. Mukâtil bu cevaba göre, nübüvvet görüşünü güçlendirmiştir. İlimden maksadın ise işlerin iç yüzünü bilmek olduğunu ifade etmektedir.¹³² Mâturidî ise *rahmet* sözüyle peygamberlik yahut Allah'ın kendisine vermiş olduğu bütün hayır ve bereketlerin kastedilebileceğini söyler. Ayrıca rahmetten kalp merhameti ve şefkatin kastedilmiş olabileceğini ifade ederek kelimeye çok farklı anlamlar vermektedir.¹³³ Mâverdî (ö. 450/1058) farklı görüşleri cem ederek rahmetin ilk görüşe göre nübüvvet, ikinci görüşe göre nimet, üçüncü görüşe göre ise itaat ve salih amel, son görüşe göre ise uzun ömür olduğunu ifade eder.¹³⁴

Mukâtil gibi ondan sonraki müfessirler de genelde ayette geçen kulun Hızır ve verilen rahmetin nübüvvet olduğunu söylemiştir.¹³⁵ Genel kabule göre Hızır onun lakabıdır.¹³⁶ Râzî bu görüşleri benimser ve "Sana karşı gelemeyeceğim" ifadesiyle, ilim sahibinin Hz. Musa'dan daha üstün olduğunu, bunun da ancak peygamber olacağını ifade etmektedir.¹³⁷ Mâverdî Hızır hakkındaki tartışmaya yer vererek bir kısmına göre onun

¹²⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 6, s. 14.

¹³⁰ Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 303.

¹³¹ Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 423; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Kahire: Dâru'l-İhadîs, 2007), c. 3, s. 375.

¹³² Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, c. 2, ss. 295-296.

¹³³ Mâturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, c. 7, s. 195.

¹³⁴ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, c. 3, s. 324.

¹³⁵ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 478; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 152; Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 423; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 706; İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, c. 3, s. 529; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, c. 5, s. 313.

¹³⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 136.

¹³⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 11, ss. 153-155.

melek olduğunu, Allah'ın ona verdiği ilmi Musa'ya öğretmesi için gönderdiğini söyler. Bir kısmına göre ise Hızır insandır. İnsan diyenler ise iki görüşe ayrılır. İlk görüş onun nebi olduğudur. Nitekim insan kendinden altta olana tabi olmaz, peygamber peygamber olmayana uyamaz. İkinci görüşe göre ise onun Allah'ın ilmi batın ile donattığı salih bir kul olduğudur. Ancak Musa bu konumda *dâ'î* yani çağırıcı, Hızır ise talip olandır diye ifade eder.¹³⁸ Begavî (ö. 516/1122) kulun melek olduğunu söyleyenlerin yanıldığını, Hızır'ın lakab ve isminin Bulyan b. Melkan olduğunu savunur.¹³⁹ Ayrıca rahmeti nimet, ilimden maksat ise ilhama bağlı batını ilimdir. Müfessir Hızır'ın genel ulemadan farklı olarak nebi olmadığını savunur.¹⁴⁰ Aynı şekilde Hızır'ın melek olduğu ve melek üzerinden batını ilim öğretildiği şeklindeki iddialar çoğunluk tarafından kabul görmemiş ve eleştirilmiştir.¹⁴¹ Hızır'ın Efrîdûn zamanında yaşadığı ve büyük Zülkarneyn'in öncü kuvvetinde yer aldığı, Musa devrine kadar hayatta kaldığı kaydedilmektedir.¹⁴² el-Mehâimî el-Hindî ilgili ayette geçen kul'un vasıtasız bir şekilde ilim verildiği, bu ilmin ise çoğu nebiye verilmediğini ifade eder.¹⁴³ Ayrıca Hz. Musa'nın Yuşa'yı kavmine şeriatı ikame etmek için geri gönderdiği bilgisine de yer verilmektedir.¹⁴⁴

Taberî Hz. Musa'nın yolculuk talep etmesiyle, Hızır ona eşyanın dış değil iç yüzüne göre hareket ettiğini, Hz. Musa'nın eşyanın dış yüzüne göre hareket etmek zorunda olduğunu ve bu yüzden sabredemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵ Bu olayın, Hz. Musa'nın ders alması için yaşandığını söyleyip, Hz. Musa'nın peygamber olmasına ve nihayete ermesine rağmen ilim talep etmemesinin abes olduğunu, ilmin sonu olmadığını ve ilim talep edilmesine hem teşvik hem de delil olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁶

2.4 Geminin Delinme Hadisesi ve Hikmeti

Mukâtil gemiyi delme hadisesinden önce gemi sahibinin ücretsiz olarak onları gemiye aldığını ve onların yüzlerinden nebi olduklarını anladığını ifade eder. Gemiye bindiklerinde Hızır keser ile vurup tahtayı deler. Hz. Musa delikleri bez parçaları ile

¹³⁸ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, c. 3, s. 325.

¹³⁹ Muḥammed b. Mes'ûd Beğavî, *Ma'âlimu'l-Tenzil, Tefsîru'l-Begavî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2016), c. 3, s. 143.

¹⁴⁰ Beğavî, *Ma'âlimu'l-Tenzil*, c. 3, s. 144.

¹⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Kur'ân*, c.6, ss. 17-18.

¹⁴² Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, c. 1, s. 609; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm*, c. 5, s. 311.

¹⁴³ Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 304; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm*, c. 5, s. 315.

¹⁴⁴ Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 306.

¹⁴⁵ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, C. 7, s. 633.

¹⁴⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, c.3, s. 245.

kapatmaya çalışır, yapılarına dayanamayarak Hızır'ın sakalından çekerek ona kötü bir iş yaptığını söyler. Yuşa Hz. Musa'ya verdiği sözü üzere yanlarındadır.¹⁴⁷ Ayrıca Muḳâtil diğer klasik tefsirlerde de sıkça kullanılan serçe kıssasına yer vermektedir. Anlatılana göre Hz. Musa bu olayın ardından hüzünlü bir şekilde oturmuş ve Hızır'a uymaya ihtiyacının olmadığını düşünmüşse de Hızır aklından geçenlere vakıf olmuş; gagasıyla denizden su alan serçe geminin ortasına konup ses çıkarmış, Hızır, Musa'ya “onun ne söylediğini anlıyor musun?” sorusuna olumsuz cevap verince, kırlangıcın; “Hızır'ın ilmi ile Musa'nın ilminin Allah'ın ilmi karşısındaki durumu, ancak benim gagamla denizden aldığım damlanın denizin tümü karşısındaki durumu gibidir” diye seslendiğini söylemiştir.¹⁴⁸ Tefsirlerde Musa ile Hızır'ın karşıya geçmek için gemiyi kullandıklarını,¹⁴⁹ gemi sahibinin Musa ile Hızır'ın yüzünde nübüvvet nurunu gördüğü ve onları ücretsiz gemiye aldığı söylenmiştir.¹⁵⁰ Bu görüşün dışında gemi sahibinin Hızır'ı tanıdığı, bundan dolayı ücretsiz gemiye aldığı kaydedilir.¹⁵¹ Geminin hareket etmesiyle Hızır eline keser alarak delikler açtığı, Musanın açılan delikleri elbisesiyle kapatmaya çalıştığını ve bu esnada Hızır'a itiraz ettiğini nakledilir.¹⁵² Delinmeyle alakalı Musa'nın Hızır'ın iki levhayı deldiği yerden suyun girmediğini, bundan dolayı “Beni unuttuğum şey hakkında sorumlu tutma” dediği zikredilir.¹⁵³ Taberî Hz. Musa'nın Hızır'ın eylemlerine karşı tepki vermeyeceğine, sabredeceğine ve olaylar hakkında bir şey sormayacağına dair söz verdiğini, Hızır'ın gemiyi delmesi üzerine verdiği sözü unuttuğunu ve yaptığı işin hoş olmadığını ifade ettiğini kaydetmektedir. *Lâ tuahiznî bi-mâ nesîtu* cümlesiyle ilgili bazı müfessirler bunu, Hz. Musa'nın sözünü unutarak Hızır'a yaptığı bir itiraz, kimleri ise bunu verdiği sözü terk etmesinden dolayı “beni kınama” manasına geldiğini ifade etmiştir. *Nisyân* kelimesi ‘terk etmek’ manasında kullanılmıştır. Taberî ikinci görüşün daha doğru olduğu kanaatindedir. Ayrıca Ubey b. Kab'dan gelen “Bu unutkanlık Hz. Musanın ilk unutkanlığıdır“ rivayetine yer vermiştir.¹⁵⁴ Maverdî bu olaydaki ince düşünceye dikkat çekerek, geminin su almasının ardından Hz. Musa'nın “bizi boğmak” yerine “gemi ehlini boğmak için mi deldin?” diyerek tepki gösterdiğini,

¹⁴⁷ Muḳâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, c. 2, s. 296.

¹⁴⁸ Muḳâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, c. 2, s. 297.

¹⁴⁹ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 479.

¹⁵⁰ Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 136; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, c. 1, s. 658.

¹⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 152; Beğavî, *Ma'âlimu'l-Tenzil*, c. 3, s. 144; İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, c. 3, s. 530; Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 306.

¹⁵² Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s.708.

¹⁵³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, c. 3, s.247; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, c. 1, s. 659.

¹⁵⁴ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, C. 7, s. 633.

bunun ise merhamet göstergesi yani peygamber ahlakı olduğunu ifade eder.¹⁵⁵ Mahâimî bu olaya farklı perspektiften bakarak “Eğer Musa sabretse, geminin annesinin tabuta koyması ve suyun girmemesi gibi bir durum olduğunu anlayacaktı” şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Bu şekilde o, Hz. Musa’nın çocukluğunda yaşadığı olaylar ile Hızır’ın yolculuğunda yapılanların benzerlikler arz ettiğini vurgulamakta ve bu kıssaya farklı bir anlam kazandırmaktadır.¹⁵⁶

Mukâtil, Hızır’ın yapılan işleri açıklamasında, gemiyi delmesindeki maksadı ayetteki gibi açıklar ve melikin Mebdele b. Cülendî el-Ezdî adında biri olduğunu söyler.¹⁵⁷ Taberî gemiyi delme olayının arka planında aslında kralın sadece zarar görmemiş gemilere el koymasının yattığını, Hızır’ın zarar vermesiyle de bu fakir insanların ve onların gemilerinin kralın elinden kurtulduğu şeklinde açıklamıştır.¹⁵⁸ Geminin sahipleriyle alakalı Maverdî öncelikle gemidekiler için miskin denmesini fakirlik, denizde çalışmanın zorluğu, özür ve hastalığın olması ya da kendini korumadan aciz yani kuvveti az olmak manasında kullanıldığını açıklar.¹⁵⁹ Bu kardeşlerle alakalı Sa‘lebî ve Beğavî gemi sahiplerinin on kardeş olduklarını ve beşinin denizde çalıştığını,¹⁶⁰ ayrıca beşinin hasta diğer beş kardeşin de denizden geçimlerini sağladıkları bilgisi tefsirlerde zikredilmiştir.¹⁶¹ Fahrettin er-Râzî gemiden geçimini sağlayan bu insanların *el-mesâkîn* diye adlandırıldığını, imam Şafi‘in’in bu ayetlerden hareketle, fakir kimsenin *el-mesâkîn* kimselerden daha muhtaç durumda olduğunu nakletmektedir. Hızır’ın niyeti gemiyi batırmak değil, kralın gemiyi gasp etmesine engel olmaktı. Bu olaydan hareketle bir yabancıнын aynı hareketi yapması genel şeriat kurallarına göre caiz değildir. Ancak eşkiya ve hırsızların insanların yollarını kesip önemli eşyalarına el koymasındansa, bu eşyaların bir kısmına zarar vermek suretiyle değerli malların korunması durumunda zarar verilebileceğine, hatta kendisinin böyle bir duruma düşecek olursa bunu tereddütsüz yapabileceğini söylemektedir. Nitekim Hızır gemiye az bir zarar vermiş ve kısmen devre dışı bırakmıştır.¹⁶² Müfessirler çoğunlukla gemilere el koyan melikin Celendî isminde bir

¹⁵⁵ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, c. 3, s. 327.

¹⁵⁶ Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 306.

¹⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, c. 2, s. 298.

¹⁵⁸ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, c. 7, ss. 646-649.

¹⁵⁹ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, c. 3, s. 332; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. 16, s. 466.

¹⁶⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 143; Beğavî, *Ma‘âlimu'l-Tenzil*, c. 3, s. 147.

¹⁶¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 712; Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Ahkâmi'l-Çur‘ân*, c. 6, s. 33.

¹⁶² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 1, s. 165.

kâfir olduğunu nakleder.¹⁶³ Melikin Huded b. Buded¹⁶⁴, Hâlidî¹⁶⁵ veya Cülendâ bin Kerker¹⁶⁶ isminde biri olduğu da söylenmiştir.

2.5 Gulâm'ın Öldürülme Olayı ve Hikmeti

Mukâtil, Hızır'ın erkek bir çocuğu siyah bir taşla öldürdüğünü, ismin ise Hüseyn b. Kâzerî olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷ Tefsirlerde çocuğun öldürülmesiyle alakalı farklı yorumlar mevcuttur. Hızır'ın iki çocukla beraber oynayan çocuğun kafasını eliyle kopararak öldürdüğü,¹⁶⁸ bir yorumda ise Hızır'ın oynayan çocuklardan yüzü güzel ve zarif olanını tutup bıçak ile kestiği söylenir. Diğer rivayete göre çocuk kâfirdi Hızır da onu bıçakla keserek öldürdü. Öldürülen çocuğun ismi ise Ceysur'dur.¹⁶⁹ Vâhidî (ö. 468) Hızır'ın çocuğu darb ederek öldürdüğünü, Musa'nın ise "baliğ olmayan yani mükellef olmayan ve kısas gerekmeyen bir çocuğu öldürdün" dediğini söyler.¹⁷⁰ Zamaşerî çocuğun öldürülmesiyle alakalı Hızır'ın, çocuğun boynunu döndererek, diğer bir rivayete göre ise çocuğu duvara çarparak canını aldığını nakletmektedir. Ayrıca Said b. Cübeyr'den gelen rivayete göre Hızır, çocuğu yere yatırıp boynunu bıçakla kesmiştir. Zamaşerî çocuğun durumuyla alakalı olarak *zekiyyeten* kelimesini dayanak göstererek Hz. Musa'nın çocuğun herhangi bir suçunu görmediğinden dolayı suçsuz veya baliğ olmadığına kanaat etmiştir ifadesine yer vermektedir.¹⁷¹

Çocuğun öldürülme nedeni, ismi ve gulam kelimesinin ne anlama geldiği müfessirler tarafından farklı yorumlanmıştır. Sa'lebî ayrıca çocuğun yol kesici olabileceği,¹⁷² Taberî Hicaz ve Basra'da genellikle "*e katelte nefsen zekiyeten*" şeklinde okunduğunu ifade ederek, bu okunuşun manası da günahsız saf bir insan ya da çocukluğunda günah işlemeyen temiz bir insandır. Kufilere göre ise "*nefsen zekiyyen*" şeklinde okunduğunu ve bunun günahı olmayan ve bağışlanmış manalara geldiğini ifade etmektedir. Öldürülen gencin Ceysur adında biri olduğunu da ekler.¹⁷³ Maverdî bir görüşe göre onun buluş

¹⁶³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 141; Zamaşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 712.

¹⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 6, s. 33; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. 5, s. 190.

¹⁶⁵ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 479.

¹⁶⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c. 1, s. 612; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm*, c. 5, s. 320.

¹⁶⁷ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, c. 2, s. 297.

¹⁶⁸ Abdurrazzâk, Hemmâm eş-Şan'ânî, *Tefsîru Abdurrazzâk* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1999), c. 2, s. 342; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 152.

¹⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 153.

¹⁷⁰ Vâhidî, *el-Vecîz*, c. 1, s. 425.

¹⁷¹ Zamaşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 707.

¹⁷² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 138; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. 5, s. 190.

¹⁷³ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, c. 7, ss. 638-640.

çağına ermiş delikanlı olduğunu, baliğ birinin mükellef olmadığını söyler. Çoğunluğun görüşüne göre o çocuktur ve çocuklarla oynarken Hızır onu öldürür. Öldürme sebebi olarak ise küfür üzere mühürlenmesi veya öldürülmesinin anne babası için daha hayırlı olmasıdır.¹⁷⁴ Begavî'ye göre öldürülen çocuk buluş çağına gelmemiş biriydi. Ayrıca Hz. Musa'ya sözünü hatırlatan kişi Yuşa'dır.¹⁷⁵ Fahrettin er-Râzî öldürülen gencin durumu hakkında öncelikle *gûlâm* kelimesinin çocuk anlamında kullanıldığı gibi genç anlamına da geldiğini zikretmektedir. *Gûlâm* kelimesinin çocuk manasına kullanılması daha uygundur, *bi gayri nefsin* hareketle kisasın olmadığını, bunun için o kişinin delikanlı olması gerekir.¹⁷⁶ Kurtubî bu tartışma bağlamında baliğ olmamış erkek çocuğa *gûlâm*, aynı durumda olan kız çocuğuna ise *câriye* denildiğini söyler. Araplar *gûlâm* kelimesini delikanlı için kullanır ve başka bir can karşılığında olmaksızın ifadesinden onun yaşca büyük olduğunu gösterir. Buhârî'de geçen rivayette öldürülen kişinin kâfir olduğu nakledilir. Ancak küfür ve iman mükellef kişiler içindir. Anne babası mümin ise çocuk mümindir, baliğ olması bunu değiştirir. Kurtubî'ye göre bundan dolayı bu görüş doğrudur.¹⁷⁷ el-Mahâimî el-Hindî gemi delme hadisesinde olduğu gibi "Eğer sabretseydi, kendisinin Kıbtî'yi öldürdüğü bir durum gibi olduğunu bilecekti" ifadesine yer vermekte ve farklı açıdan yorumlamaktadır.¹⁷⁸ Ayrıca ayette geçen *nukren* kelimesinin *imran* kelimesinden daha ağır bir ifade olduğu ifade edilir. Nitekim gemiden insanların kurtulması mümkündür, fakat cana kıyma eyleminin kurtuluşu yoktur.¹⁷⁹

Mukâtil'e göre öldürülen çocuk yol kesici, çeşitli suçlar işleyen bir kâfirdir. Anne babasının ise evlatlarının bu işlerden uzak olduğunu zannederek Allah adına yemin ettiklerini ve onu korudukları şeklinde açıklar. Ayrıca Hz. Peygamberin "Eğer o öldürülen çocuk yaşamış olsaydı ondan dolayı helak olacaktı" rivayetini nakletmektedir. Müfessir arapların sakalı bitmemiş erkek çocuklara *gûlâm* tabirini kullandıklarını söyler. Ayette geçen *havf* kelimesi bilmek anlamında kullanır. Nisâ 35. ve 128. ayette de bu şekilde geçmektedir.¹⁸⁰ İbn Vehb öldürülen çocuğun anne babasının *uzâmâ* yani köyün büyük ve ulularından, öldürülen çocuğun Haşfûr isminde tuğyan ve küfür üzere olduğunu, ayrıca zorbalığı ve Allah adına yalan yemin ettiği için öldürdüğünü söyler. 81. ayeti tefsir ederken ise Allah'ın öldürülen çocuğun anne babasına bir kız

¹⁷⁴ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, c. 3, s. 329.

¹⁷⁵ Begavî, *Ma'âlimu'l-Tenzil*, c. 3, s. 145.

¹⁷⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 11, s. 159-160.

¹⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 6, ss. 22-23.

¹⁷⁸ Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 306.

¹⁷⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuh*, c. 3, s. 247; Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, c. 7, s. 198.

¹⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, c. 2, s. 298.

bahşettiğini, onun ise bir peygamberle evlendinip evlat sahibi ve bir ümmeti ihya ettiğini nakleder.¹⁸¹ 80. ayette geçen *haşînâ* kelimesi *fe`allemnâ* manasına geldiğini söyler.¹⁸² Zemahşeri *fe haşînâ* ifadesinde takva sahibi olanlar için kötü bir sonda bahsedilmesinin, Allah tarafından istenmediği anlamına geldiğini nakletmektedir.¹⁸³ Râzî *el-ḥaşye* kelimesi içerisinde yüksek olasılık anlamını barındırır. Hızır'ın bu zannının galebe çalmasından ötürü Allah onu öldürmesine izin vermiştir. Bu zannı sorgulayan Razi, birinin öldürülmesinde zannın galebe çalması durumunda ve vahiy ile teyit edildiği anda öldürmenin caiz olduğu sonucuna varır.¹⁸⁴ Beyzâvî İbn Abbâs'a Necd el-Harûrî'nin "Peygamber çocukları öldürmeyi men ettiği halde nasıl onlar öldürür ki?" sorusunu yazdığını, onun da "Eğer sen de çocukların hallerini Hızır'ın bildiği kadar bilersen, sen de öldürebilirsin" diye cevap verdiğini nakletmektedir.¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî eserinde Rebi' b. Enes'in, "O çocuk yol keserdi, yanından kim geçerse onu ya öldürür ya da gasb ederdi. Gasbedilen de ona ve ebeveynine beddua ederdi"; İbn Saib'ın ise "Çocuk hırsız idi, çarptığı kimse onu aradığı zaman ebeveyni, "Bunu yapmadı, diye yemin ederlerdi" rivayetlerini nakletmektedir. Tefsirlerde öldürülen çocuğun farklı olarak Ḥaşfûr,¹⁸⁶ Ceysur¹⁸⁷ veya Hüseyin¹⁸⁸ adında olduğu nakledilmektedir. Öldürülme nedeni olarak tefsirler Hızır'ın anne babasını tuğyan ve küfre sürükleyeceğini bildiğini,¹⁸⁹ kâfir ve azgın biri olarak mühürlendiğini ayrıca yolları kesen ve küfre davet eden biri olduğunu,¹⁹⁰ çocuğun küfür ve günahlarından ötürü ana-babasının üzüntü yaşatacağını, Hızır'ın da bu evladın aileyle birlikte yaşamasından dolayı kibir ve küfürden etkilenerek imandan çıkmalarından endişe ettiğini bundan dolayı öldürdüğü¹⁹¹ gibi yorumlar mevcuttur. Öldürülen çocuğun yerine söz konusu aileye bir kız çocuğu bahşedildiği,¹⁹² bu kızın bir peygamberle evlendiği, bu evlilikten doğan peygamberin vesilesiyle bir kavmin doğru yola iletileceğini ayrıca bu kızın kabilesinden 70 peygamberin geleceğini bildirmektedir. Bir rivayete göre bu kadının yetmiş peygamber doğurduğu da söylenmiştir.¹⁹³ Maturidî

¹⁸¹ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 480.

¹⁸² Ferrâ', *Me`ânî'l-Kur`ân*, c. 2, s. 77; İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 479.

¹⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s.713.

¹⁸⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ġayb*, c. 11, ss. 165-166.

¹⁸⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, s. 612.

¹⁸⁶ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 480.

¹⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur`ânî'l-'Azîm*, c. V, s. 192; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c. 1, s. 613.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 713; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, c. 1, s. 660.

¹⁸⁹ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, c. 3, s. 333.

¹⁹⁰ Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 308.

¹⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 713.

¹⁹² İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru ibn Ebî Hâtîm er-Râzî*, c. 6, s. 160.

¹⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 713; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ġayb*, c. 11, s 165-166.

de Mukâtil gibi arapların henüz sakalı çıkmamış ya da çıkmak üzere olan yani ergenlik çağına gelen kişilere *gulâm* dediklerini söyler. Ayrıca müfessir Übey b. Ka'b'ın mushafında '*ve emme'l-gulâmu fe kâne kâfiran*' yani 'çocuğa gelince o kâfirdir' şeklinde yazdığını aktarmaktadır. Bu kıraat farkının ise çocuğun ergenlik çağına ermiş bir kâfir olduğunu destekler. Ancak Maturidî bunların tartışmalı olduğunu, Allah'ın başkasının eliyle melek veya vahiy yoluyla insanların ruhunu alabileceğini, nitekim kulun "ben bunları kendimden yapmadım" ifadesini kullandığını söyler. Çocuğun öldürülmesinin ailesi için imtihan ya da Allah'ın lütuf ve ihsanı olabileceğini de ekler.¹⁹⁴ Öldürülen kişinin küfür üzere mühürlendiği, bu görüşün ise onun baliğ olmadığına dair delil olabileceği de zikredilmiştir.¹⁹⁵

2.6 Duvarın Düzletilme Hadisesi ve Hikmeti

Mukâtil, Hz. Musa ile Hızırın vardıkları köyün Bâcervân ya da Antakya olabileceğini nakleder. Duvarı düzeltme hadisesi bu köyde yaşanmıştır. Kıssa da geçen eğik, yıkılmak üzere olan duvar için müfessir, çamurla yoğrulmuş, yıkılmaya yüz tutan bir duvar ifadelerini kullanır.¹⁹⁶ Katâde'ye göre ise bu köy *el-Karye* adında bir yerdir. Tefsirciler çoğunlukla, ilgili ayette geçen şehrin Antakya olduğunu kabul etmişlerdir.¹⁹⁷ Fahrettin er-Râzî'de bu köyün Antakya olduğunu bildirmekle beraber köylülerin Hz. Musa ve Hızır'ı misafir etmediğini bu yüzden geceyi aç karnına dışarda geçirmek zorunda kaldıklarını söyler. Bu nedenle Hz. Musa tepki göstermiştir. Râzî ölümüne neden olacak kadar aç olan birine ikram etmenin farz olduğunu, Hz. Musa'nın da muhtemelen bir gün yemek yememekten ziyade, ölümüne neden olacak bir açlıktan ötürü çok kızdığını belirtmiştir.¹⁹⁸ İbn Kesîr ise genel kabulün dışında bu kasabanın Eyle adında bir yer olduğunu söyler. Bu kasabaya vardıklarını ve onlardan yiyecek istediklerini, ancak kasaba sahiplerinin onları misafir etmek istemediklerini nakleder.¹⁹⁹ Duvarın düzeltilmesiyle alakalı Taberî ise ayetin tefsirinde İbn Abbas'dan naklederek, Hızır'ın duvarı yıktığını, sonra onu inşa etmeye başladığını söyler. Taberî bazılarına göre, Hızır'ın elinin dokunmasıyla duvarın eğriliğinin giderildiğini ve bunun mümkün olacağını

¹⁹⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, c. 7, s. 200.

¹⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 6, ss. 32-37.

¹⁹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, c. 2, s. 298.

¹⁹⁷ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 2, s. 479; Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 4, s. 139; Beğavî, *Ma'âlimu'l-Tenzil*, c. 3, s. 146; Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 425; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 709; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 159; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Aklı's-Selîm*, c. 5, s. 318.

¹⁹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. 11, s. 161.

¹⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. 5, ss. 190-191.

zikretmektedir.²⁰⁰ Eliyle duvarı düzelmesi gibi sıra dışı ve mucizevi yorumun, ilk dönemlerde kabul edildiği görülmektedir.²⁰¹

el-Mahâimî el-Hindî yine Hz. Musa'nın hayatına atıfta bulunarak, "Eğer Hz. Musa sabretseydi duvarı yapmasındaki maksadın tıpkı Hz. Musa'nın ecir beklemeksizin iki kişiye yardım etmesi gibi olduğunu anlayacaktı" ifadesini kullanmaktadır.²⁰² Hz. Musa'nın hayatı ve bu yolculukla bir bağlantı kurulduğuna vurgu yapan kişi sadece Mahâimî değildir. Kurtubî, İbn Abbas'ın gemi ve çocuk hakkında "Hz. Musa'nın söyledikleri Allah içindi. Duvar ile ilgili olarak söylediği sözler ise bir kısım dünyalığa talip olmak maksadıyla kendisi içindir. Ayrılık sebebi ise bundan dolayıdır" ifadesini aktarmaktadır. Hızır'ın yaptığı eylemler Hz. Musa'nın daha önce yaptıklarına karşı delil olmakla beraber, onun bu tutumuna hayret edildiğini de ifade eder. Şöyle ki; geminin delinmesine tepki gösterince ona şöyle seslenildi "Ey Musa! Sen o sandıkta denize atılmış iken ne haldeydin, şimdi bu tedbirin ne?", çocuğun öldürülmesine tepki gösterince ise ona şöyle denilmiştir "Sen Kıpti'ye bir yumruk vurup onu öldürürken neredeydin? Senin bu tepkin ne oluyor?", duvarın doğrultulmasında itiraz edince ona şöyle seslenildi "Senin Şuayb'ın kızları yerine, kuyunun üzerindeki taşı ücretsiz kaldırman neydi? Buna niye itiraz ediyorsun?"²⁰³

Mukatil duvarın altında bulunan hazine, bir görüşe göre içinde ilim bulunan sayfeler, diğer görüşe göre ise maldır. Yetimlerin adı Eşrem ve Şureym veya Şerîm, babanın Kâşih, annelerinin adı ise Dehnâ'dır.²⁰⁴ Hazinesinin (*kenz*) ne olabileceği farklı yorumlanmıştır. Zahire göre bu hazine altın ve gümüşür.²⁰⁵ Çünkü ilim gömülü olamaz. Tahsil edilerek elde edilir. Ancak kenzin hem mal hem ilim olmasının mümkün olduğu da söylenmiştir. Nitekim altından bir levhanın üzerinde *lâ ilâhe illâllâh Muhammedun Rasullullâh* yazdığı rivayet edilir.²⁰⁶ Kenzin altında levha olup içinde ilim ve hikmet olduğu da savunulmuştur.²⁰⁷ Ayette geçen hazinenin altın ve gümüşten olduğunu ve bu hazinenin altın bir yaprak olduğu ve üzerinde "Kadere inanıp da üzülenlere rızka inanıp da bu

²⁰⁰ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, c. 7, s. 645.

²⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, c. 6, s. 152.

²⁰² Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâimî*, c. 2, s. 307.

²⁰³ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 6, s. 32; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. 16, s. 465.

²⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, c. 2, ss. 298-299.

²⁰⁵ Abdurrezâk eş-Şan'ânî, *et-Tefsîr*, c. 2, s. 340; İbn Ebî Zemenîn, *Muhtaşar Tefsîr İbn Sellâm*, c. 1, s. 494; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. 6, s. 143; el-Begavî, *Ma'âlimu'l-Tenzîl*, c. 3, s. 147; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 6, s. 35; el-Mehâ'imî, *Tefsîru'l-Mehâ'imî*, c. 2, s. 308; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Aklı's-Selîm*, c. 5, s. 321.

²⁰⁶ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'an ve İ'râbuh*, c. 3, s. 251; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 5, s. 134.

²⁰⁷ Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'an*, c. 2, s. 77; İbn Vehb, *Tefsîr ibn Vehb*, c. 1, s. 480.

hususla yorulanlara ölüme inanıp da sevinebilenlere kıyamet gününe inanıp da o gün için hazırlık yapanlara dünyayı tanıyıp insanlarla ilişki içerisinde olup da mutlu olabilenlere hayret ediyorum ve sonunda da Allah'tan başka ilah yok ve Hz Muhammed onun elçisidir”,²⁰⁸ farklı bir nakilde ise “kadere inanan insanın nasıl üzüldüğüne şaşarım! Ölüme kesin olarak inanan insanın nasıl sevindiğine şaşarım. Dünyayı tanıyıp dünya ehlinin değişimlerine şahid olup dünyaya bel bağlayan insana şaşarım” yazdığı ifade edilir.²⁰⁹ Zemahşeri mutlak olarak “hazine” denmiş olmasından dolayı bunun mal olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca o Ca‘fer es-Sâdik’ın, bu iki çocuk ve salih ataları arasında yedi göbek olduğunu nakletmektedir.²¹⁰ Yetim çocukların Eşrem ve Şureym veya Şerîm, babalarının adı ise Kâşih’dir.²¹¹ Müfessirler iki yetimin babalarının salih olmasından dolayı Allah'ın yıkılmaya yüz tutan duvarın altındaki hazinenin kaybolmasını arzu etmediğini zikretmektedir. Müfessir babanın salih oluşunun evlatlarına da fayda sağlayacağını onlara yardımcı bulunacağına işaret ettiğini de vurgulamaktadır.²¹² Ayrıca salih birinin soyunun hem dünya hem ahirette rahat etmesi için, soyundan gelenlere cennetin en üst mertebeleri verileceği müjdelenmektedir. İbn Kesir Said İbn Cübeyr, İbn Abbâs'tan naklen, çocukların babalarının iyi olmasından dolayı korunduğunu ve onun yedinci atadan baba olduğunu ifade ettiği nakletmektedir.²¹³ Yetimlerin babası olan salih kişinin emanet ehli biri olduğu, insanların ona mallarını emanet ettiği ve emanet ettikleri gibi de aldıklarını söyler.²¹⁴ Maturîdî söz konusu kıssada aktarılan Kur’an dışı bilgileri eleştirmiştir. Kıssada geçen kişilerin isimlerinin hatta kulun Hızır adında birinin olup olmadığını önemli olmadığını ifade eder. Bu konuda Kur’an’ın söylediğinden fazlasının söylenmesine ihtiyaç duyulmadığına, söylenen şeylerin Allah’a yalan ve iftira olacağını vurgulayarak hassas davranmaya çalışır. Bu onun genel üslubudur.²¹⁵ Kulun olayların iç yüzünü açıklarken kullandığı ifadeler tefsirlerde izah edilmeye çalışılmıştır. *fe erâde rabbuke* ifadesinde fiili kendine nispet etmesinin edepten olduğu, nitekim Hz. İbrahim “hastalandığım zaman bana şifa verir” demiş ve hastalığı kendine nispet etmiştir. Ancak bilinen o ki gelen her şey Allah’tandır. *Fe eradnâ*’dan maksadın ise gaybi bir konu

²⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 713.

²⁰⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. 5, s. 193; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, c. 1, s. 661.

²¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 713.

²¹¹ İbn Vehb, *Tefsîr İbn Vehb*, c. 1, s. 480; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c. 1, s. 613; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, s. 660.

²¹² Mehâimî, *Tefsîru'l-Mehâ'imî*, c. 2, s. 308.

²¹³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. 5, s. 194.

²¹⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, c. 11, s. 167.

²¹⁵ Maturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, c. 7, s. 203.

olduğundan fiilin müsebbibin Allah'a ve kendine nispet etmiştir.²¹⁶ Kurtubî Hızır'ın kullandığı ifadeleri şu şekilde açıklar: Gemiye delme fiilini kendine izafe etti bu edepten dolayıdır. Çocuk hakkında 'diledik' demesi, öldürme eylemini kendine, 'onun yerine daha hayırlı birisini vermeyi' de Allah'a izafe etmiş gibidir. Duvarda düzeltme eylemini Allah'a izafe etmesi gayblardan olan bir hususa dair oluşundan dolayıdır.²¹⁷ Arapların eşanlamlı kelimeleri kullanmayı sevdikleri, çünkü onun dile daha tatlı geldiği, kulağa daha iyi işlediği için bu ifadelerin farklı kullanıldığı söylenmiştir.²¹⁸

Hızır'ın mahiyeti hakkında klasik tefsirlerde çok fazla tartışma konusu olmamıştır. Begavî Hızır'ın yaptıklarının dayanağını ilham ile açıklar.²¹⁹ Hızır'ın yaşadığı hakkında gelen rivayetleri tenkit etmiştir ve "Hiçbir nefis sahibi canlı yoktur ki, üzerinden yüz yıl geçsin veya yüz sene sonra yeryüzünde kimse kalmayacak" rivayeti ile delillendirmiştir.²²⁰ Hızır'ın yaptığı eylemler ile alakalı Râzî, "ben bunu kendiliğimden yapmadım" cümlesinden ötürü kendi görüş ve düşüncesinden kaynaklanmadığını, bizzat Allah'ın emir ve vahyi neticesinde bu eylemleri yaptığını belirtmiştir. Nitekim insanların mallarına zarar vermesi ve onların kanını akıtması, ancak bir vahye dayanarak gerçekleşebilir.²²¹

Bu yolculuğun amacı ve anlatılmasındaki hikmeti Allah'ın Hz. Musa'ya onunla ve kitabınla alay eden kâfirlerin cezalandırılması hususunda acele etmemesi gerektiğini bildirmek istemesidir.²²² Kıssanın anlatılmasındaki diğer gaye Hz. Peygamberi ve onun ashabını meydana gelen hadiselerin zahiri ve batini durumunun olduğunu, yapılanların (eziyetlerin) karşısında üzülmemeli ve sabredilmesi gerektiğini, nitekim onların rastgele gelişmediğini açıklamaktır.²²³ Kişinin kendisini beğenmemesi, hoşuna gitmeyen bir şeyi hemen reddetmemesi, öğrenmeye devam etmesi, öğretmene karşı mütevazı davranması, sözünde edebe riayet etmesi, suçluyu suçundan dolayı uyarması ve onu affetmesi gibi ilkeler de bu kıssadan çıkarılmıştır.²²⁴

²¹⁶ İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz*, c. 3, s. 537.

²¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Kur'ân*, c. 6, s. 39.

²¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. 5, s. 134.

²¹⁹ Begavî, *Ma'âlimu'l-Tenzîl*, c. 3, s. 148.

²²⁰ Begavî, *Ma'âlimu'l-Tenzîl*, c. 3, s. 148.

²²¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, C. 11, s. 167.

²²² Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, c. 7, s. 652-655.

²²³ İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-Vecîz*, c. 3, s. 537.

²²⁴ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c.1, s. 613.

2.7 İlk Dönem İşârî Tefsirlerde Hz. Musa-Yol Arkadaşı Kıssasına Dair Yorumlar

Nakli ve akli tefsirlerin doğuşundan sonra mutasavvıflar kendi düşünceleri ve yaşadıkları haller doğrultusunda Kur'an'ı tefsir etmeye çalışmışlardır. Bu nevi tefsirlere işârî tefsir denmiştir.²²⁵ Sufiler yaptıkları riyazet, seyr-i suluk ve sonunda ilm-i ledüne ulaşacakları görüşünü benimserler. Onlar elde ettikleri bu ledünni bilgileri, yanlış anlaşılmaya sebep olmamak için, kalplerine gelen bu bilgileri kapalı bir üslupla, remiz ve işaret yoluyla ifade etmişlerdir. Tefsirlerine tefsir değil, işaret adını vermişlerdir. Bundan dolayı tasavvufî tefsire işârî tefsir denmektedir.²²⁶ Bunun yanı sıra tasavvufun bir ameli yani işârî bir de nazarî kısmı vardır. Tasavvufun ameli kısmında sözden çok manası önemlidir. Nazarî kısmında ise ilmin felsefi yönü ağır basmaktadır. İşari tefsir, sadece sülûk erbabına açılan, insanın kazandığı mertebeye göre anlaşılan, zahiri mana ile bağdaştırılabilen, kapalı anlamlara ve işaretlere göre Kur'an'ı tefsir etmektir. Bu şekilde yapılan yorumlar zahiri mana ile çelişmemiş, genelde ehl-i sünnet bilginleri tarafından kabul görmüştür. Nazari tefsir yorumları işârî tefsir yorumlarından farklıdır. Ayetlerin zahirinden çok batınî tarafını tercih ederler ve kendi bâtinî yorumlarını tek doğru olarak kabul edilir. Bu tarz yorumlara asla itibar edilmez.²²⁷

Çalışmamızda zühd ve tasavvuf dönemi eserlerini ele alacağız. İşârî tefsirlerdeki farklılığı görme açısından bunun önemli olduğu kanaatindeyiz. Nitekim ilk dönemlerde yapılan açık ve yalın yorumlar, sonraki dönemlerde kendini felsefi ve karmaşık yorumlara bırakmıştır.

2.7.1 İlk Dönem İşârî Tefsirlerde Kıssanın Yorumu

Hasan Basri (ö. 110/728), önde gelen tabiin âlimlerindedir. İbn Abbas'la görüştüğü nakledilir. Tefsirle alakalı söyledikleri talebeleri tarafından kaydedilmiştir.²²⁸ Hasan Basri'den ilgili kıssa hakkında çok fazla yorum aktarılmamıştır. Sadece *Hukub* kelimesinin yedibin yıl anlamına geldiği, öldürülen kişinin çocuk, kenzin mal veya levhalar olduğu bilgisi aktarılmaktadır.²²⁹

²²⁵ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), s. 46.

²²⁶ Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1998), s. 19.

²²⁷ es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2006), c. 2, s. 475; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, ss. 19-20.

²²⁸ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, ss. 41-42.

²²⁹ Ebû Saïd b. Yesâr Hasen el-Basrî, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî*, thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), c. 2, ss. 13-15.

Tasavvufî-işârî tefsirlerin gelişip sistemleşmesinde büyük rol oynayan mutasavvıflardan biri de Sehl et-Tüsterî'dir (ö. 283/896). Onun eseri diğer sufiler için en önemli kaynak olmuştur. Bugün elimize ulaşan Tüsterî tefsiri bizzat Sehl et-Tüsterî tarafından kaleme alınmamıştır. Ebu Yusuf Ahmed b. Muhammed es-Sizcî tarafından sözlü olarak aktarılmış, sonrasında Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed el-Beledî tarafından yazıya dökülmüştür.²³⁰ Eserde Kehf suresi kısmen ele alınsa da Hz. Musa ile yol arkadaşı kıssası nakledilmemiştir.²³¹ Bunun sebebi ise muhtemelen farklı felsefi yorumların sade sufi yorumlara etki etmemesidir.

Şifâhî olarak nakledilen işârî yorumlar, dördüncü asrın sonlarına doğru yerini müstakil tefsir kitaplarına bırakmıştır. Müstakil tefsir kitaplarının ilk örneği ve günümüze ulaşan eserin müellifi Ebu Abdurrahman es-Sülemî'dir (ö. 412/1021). Sülemî *Hakâ'ıku't-Tefsîr* adlı eserinde ayetlerle ilgili kendi şahsi yorumlarından ziyade, Sufilerin yorumlarını aktarmıştır. Adeta Taberî'nin zahiri tefsirde yaptığını Sülemî işârî tefsirde yapmıştır.²³² Sülemî eserinde ayetleri tek tek ele almayıp, ilgili ayetlerle alakalı sufilerin görüşlerini aktarmıştır. Sülemî'nin naklettiğine göre ledün ilmi, Allah'ın izni dâhilinde yaratılmışlara hükmetmektir. Zünnûn (ö. 245/859) ledün ilmini Allah katından, onun izni dâhilinde bilinen bir ilim olarak açıklar. Allah, ilmi farklı şekillerde yarattıklarına vermiştir. Bunların her birinin farklı yöntemleri ve o yola işaret eden delilleri vardır. Bu yolların her bir ehlinin, amel ettiği ilim vardır. Bu insanlar ne zaman bu ilimlerin yolunda hata yapsalar, sahibi onları doğru yola iletir.²³³ Ayrıca ledün ilmi doğrudan Allah katından, çaba ve gayret sarf edilmeden elde edilen, Hakk'ın sonsuz sırlarının ilhamından oluşan bir ilimdir. İstinbat ilmi meşakkatli ve sebeplidir ancak ledün ilmi aksine zahmetsiz ve vasıtasızdır. Onu elde etmek kişinin gayret ve çabasına bağlı olmadığı için herhangi bir zorluğu yoktur. Ona müşahade ile ulaşılır.²³⁴ Sülemî, Hz. Musa ile Hızır'ın ilimlerinin farklı olduğunu, Hz. Musa'nın Allah katından aldıkları hususunda Hızır'dan daha bilgili olduğunu, Hızır'ın ise kıssada Hz. Musa'dan daha bilgili olduğunu nakleder. Hz. Musa'nın Hızır'a yolculukta tabi olma nedeni ise ondan edep dersi almaktır.²³⁵ Sülemî, Hızır'ın onardığı duvara karşılık ücret talep etmemesi, Hz. Musa'nın bu duruma

²³⁰ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, ss. 65-66.

²³¹ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. 'Îsâ b. Refî' et-Tüsterî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm, Tefsîrû't-Tüsterî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), s.97-98.

²³² Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 92.

²³³ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn Sülemî, *Hakâ'ıku't-Tefsîr, Tefsîru's-Sülemî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), c. 1, s. 413.

²³⁴ Sülemî, a.g.e., c. 1, s. 414.

²³⁵ Sülemî, a.g.e., c. 1, s. 414.

itiraz etmesi sonucunda o ikisi arasında bir ceylan durduğu rivayetine yer verir. Bu rivayet, kendinden sonraki sufiler tarafından kullanılmıştır. Bu rivayete göre “Hz. Musa ile Hızır’ın önlerinde bir ceylan belirmişti. O esnada ikisi de acıkmıştı. Ancak ceylanın Hz. Musa’ya düşen tarafı çiğ, Hızır’a düşen tarafı ise kızartılmıştı. Bu durumun sebebi, Hz. Musa’nın yapılan işe karşılık ücret istemesi, Hızır’ın ise yaptığı işe karşılık birşey istememesidir.” Bu rivayete bağlı olarak Sülemî, İbn Atâ’nın “Ameli işleyip ona karşılık istemenin ameli batıl yapacağı” yorumuna yer vermiştir. Karşılık bekleyerek amel işlemek, ameli geçersiz kılmanın yanında hükmün batınını görmeye de manidir. Nitekim Hz. Musa, Hızır’ı yaptığı işe karşılık beklemeye çağırdığı için işin içyüzünü görememiştir.²³⁶ Sülemî “Hızır’ın mahiyeti bağlamında onun mülk âleminin nurlarının şahididir ve Hz. Musa vesilelerin şahididir” rivayetini zikreder. Dolayısıyla Hz. Musa vesileleri, Hızır ise vesilelerin arkasındaki müsebbibi görüyordu. Yani Hz. Musa, olayların zâhirini, Hızır ise bâtınını görüyordu. Hızır’ın velâyete malik olması, Hz. Musa’nın ise nübüvveti malik olması nedeniyle ilimleri birbirinden farklıdır. Hızır, Hz. Musa’ya insanlardan birşey istemenin, Allah’tan istemek anlamına geldiğini haber vermiştir. Dolayısıyla Hızır, Hz. Musa’ya zâhire göre değil, zâhirin arkasındakine göre şahitlik etmiştir. Böylelikle nefsin endişelerinden arınabileceğini ifade ederek ona bunu öğretmiştir.²³⁷

Kuşeyrî aynı şekilde (ö. 465/1072) ayetleri klasik tefsir eserlerindeki gibi tek tek açıklamamıştır. Metodu hocası Sülemî’ye çok yakındır. O, Sülemî tefsirindeki bilgileri kendi düşüncesi ile birleştirerek açıklamıştır.²³⁸ Kuşeyrî, Hz. Musa’nın yanındaki gencin Yuşa olduğunu, Hz. Musa ile yola çıkınca fetâ nitelemesini hak ettiğini,²³⁹ Hz. Musa’nın ilmini çoğaltmak için yola çıktığını ve bundan dolayı zorluğa tahammül ettiğini söyler.²⁴⁰ Hızır’a kulum diye hitap edilmesi onun özel biri olduğuna delalet eder. Verilen rahmet ile Hızır rahmete mazhar olmuştur. Bundan dolayı o kullara karşı merhametlidir. Kuşeyrî “Katımızdan ilim verdik” ayetini farklı görüşleri zikrederek açıklamıştır. Bir görüşe göre bu ilim, arayış veya çaba sarf etmeksizin ilham yolu ile alınan bilgidir. Diğer yoruma göre ise Allah’ın seçkin, veli kullarına bildirdiği, kulların menfaatleriyle ilgili bir bilgidir. Bazıları ise bu bilgi sahibinin, inkâra sebebiyet vermeyen bilgi olarak açılmaktadır. Bu bilginin doğruluğu ise kesindir. Müfessir bu bilginin delili olmadığını, bilgilerin en

²³⁶ Sülemî, a.g.e., c. 1, s. 416.

²³⁷ Sülemî, a.g.e., c. 1, s. 416.

²³⁸ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 100.

²³⁹ ‘Abd el-Kerîm b. Havâzin Kuşeyrî, *Latâ’ifu l-İşârât* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2015), c. 2, s. 227.

²⁴⁰ Kuşeyrî, a.g.e., c. 2, s. 227.

güçlüsünün delilden en uzak bilgi olduğunu ifade eder.²⁴¹ Hz. Musa sabırlı olacağı ve kendisine karşı gelmeyeceği konusunda Hızır'a söz vermiştir. Kuşeyrî Hz. Musa'nın, sabrı Allah'a izafe ettiğinden dolayı Hızır'ın, fiilleri karşısında darlığa düşmediğini, ancak onun Hızır'a karşı gelmemeyi Allah'a izafe etmediğinden dolayı bu sözünden döndüğünü ifade etmiştir.²⁴² Köy ahalisinin inancına göre aç kişileri yedirmekle yükümlü oldukları halde Hz. Musa ile arkadaşına yardım etmemişlerdir. Buna rağmen Hızır'ın duvarı yapmasına Hz. Musa tepki göstermemiş, sadece ücret alabileceğini söylemiştir. Müfessir "Burada kendinden dolayı almasan bile bizden dolayı alabilirdin, senin ücret alman, bizim için almamandan daha hayırlı olurdu, onların hakkını yerine getirmek zorunluysa bizim hakkımızı niçin ihlal ettin?" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Ayrıca Kuşeyrî bu yolculuğun bir öğretim yolculuğu olduğunu, bundan dolayı meşakkati yüklediğini söyler. Nitekim Hz. Şuayb'ın kızlarına yardım ettiğinde Hz. Musa'nın açlık durumunun daha fazla olduğunu, bu kıssada onun tahammül etmek zorunda olduğu bilgisini verir.²⁴³ Kuşeyrî son olarak Hızır'ın Hz. Musa'dan ayrılınca onun kalbinde, şüpheli bir duygunun kalmaması için yaptığı eylemlerin açıklamasında bulunduğunu söylemiştir. "Geminin delinmesinden maksat onun kurtarılması, çocuğun öldürülmesi Allah'tan gelen ezeli bir hükümdür ve anne babası için bu çocuk ileride fitne olacaktır, duvar'ın düzeltilmesinden maksadın ise bu iki yetimin hazinesini saklamak ve insanlardan şefkat aramayı terk etmelerine vesile olmaktır"²⁴⁴ şeklinde açıklamıştır.

2.7.2 Tarikat Dönemi Tefsirlerde Kıssanın Yorumu

Sufi yönü ile bilinen ve Hücetü'l-İslâm diye anılan İmam Gazâlî (ö. 505/1111) farklı eserlerinde Kur'an ayetlerini tefsir etmiştir. Muhammed Reyhanî, Gazali'nin eserlerindeki Kur'an yorumlarını bir araya toplamış ve müstakil bir eser halinde neşretmiştir. Biz de sufi yönü olan Gazâlî'nin ilgili ayetlere ilişkin yorumlarını bu eserden alarak, değinmeye çalıştık. Gazâlî Hızır'ın ilm-i ledünle donanmış, nübüvvet ve velayet sahibi olduğunu söyler. Bu ise rabbani bir ilimdir. İlimlerin çoğu Allah katından gelmiştir ve bazıları ta'lim vesilesiyle öğrenilir. Ta'lim vesilesiyle öğrenilenler ledün ilmi olarak isimlendirilmezler. Ledün ilmi, dışardan müdahale ile sebepsiz yere olmayan ve kalbin

²⁴¹ Kuşeyrî, a.g.e., c. 2, ss. 227-228.

²⁴² Kuşeyrî, a.g.e., c. 2, s. 228.

²⁴³ Kuşeyrî, a.g.e., c. 2, s. 229,230.

²⁴⁴ Kuşeyrî, a.g.e., c. 2, ss. 230-231.

sırrında açılan bir ilimdir.²⁴⁵ Gazzâlî, Kehf suresi 70. ayet bağlamında bu ilmin soru kaldırmadığını, başlangıç aşamasında olan birinin hak ettiği vakit gelene kadar soru sormaması gerektiğini, hocasının hatasının, talip olan kişinin sevabından daha hayırlı olduğuna inanması gerektiğini vurgular.²⁴⁶ Gazzâlî bu kıssadan yola çıkarak, ilim yolunda tam manasıyla hocasına uymayan ve tabi olmayan birinin başarıyı tam manasıyla elde edemeyeceğini, hatta başarısız olacağını ifade eder.²⁴⁷

İbnu'l-'Arabî'nin görüşlerini etkileyen bir diğer sufi müfessir de İbn Berrecân'dır (ö. 536/1142).²⁴⁸ 'Arabî, İbn Berrecân'dan, zahiri ve batını eserinde bir araya getirme, sıfat ve isimler, vahdet-i vücud anlayışı ve harfler konusunda etkilenmiştir. İbn Berrecân bütün ayetleri ele almamış ve bununla ilgili bazı açıklamalarda bulunmuştur. Allah'ın verdiği ilmi özelin özeli olarak nitelemiştir.²⁴⁹ "Gemiye delme hadisesinde Hz. Musa bilgi sahibi olmamasından dolayı ve peygamber sünneti gereği tepki göstermiştir. Gemiye delme, sonuca göre küçük bir yanlıştır ve büyük bir felaketi önlemiştir. Bundan dolayı yaptığı iş caizdir ve sunucu olumluya çevirmiştir" şeklinde açıklar.²⁵⁰ İbn Berrecân *haşînâ* ifadesinin üzerinde durarak, bunun doğru bilgi, görüş manasına geldiğini, ayrıca hakiki ilim ve sadık bir yakınlık verilen kişilere hâ'if diye isimlendirildiğini söyler. Bu açıklamaya göre Hz. Peygamber yaratılanlar arasında en hâ'ifdir. Onda ne ümitsizlik ne endişe bulunur. İlim ise korku ve ümit arasında bulunmaktadır.²⁵¹ İbn Berrecân son olarak Allah'ın salih kulların evlatlarına sahip çıkacağını, bundan dolayı Hızır'ın duvarı düzelttiğini söyler ve açıklamalarına son verir.²⁵²

İslam dünyasında en yaygın tarikatlardan biri olan Kadiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir el-Geylanî'ye (ö. 561/1166) nispet edilen *Tefsiru'l-Geylânî* tahkik edilmiş ve neşredilmiştir. Biz bu tartışmaya girmeden, eseri işarî yorum olarak ele almaya çalıştık. Hz. Musa, Mısır topraklarına girdikten sonra bir hutbe irad etmiştir. Oradakilerden biri ondan daha âlim birinin var olup olmadığını sorması üzerine Hz. Musa olmadığını söylemiştir. Kendisini bu şekilde beğenmesi ve büyükleme üzerine, Allah ona tuzlu,

²⁴⁵ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Tefsîru İmâm el-Gazâlî*, thk. Muḥammed er-Reyhânî (Kahire: Dâru's-Selâm, 2010), s. 214.

²⁴⁶ Gazzâlî, a.g.e., s. 215.

²⁴⁷ Gazzâlî, a.g.e., s. 215.

²⁴⁸ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 131.

²⁴⁹ Ebü'l-Hakem Abdüsselâm b. Abdirrahmân b. Ebi'r-Ricâl Muhammed el-Lahmî İbn Berrecân, *Tefsîr İbn Berrecân, Tenbîhü'l-Efhâm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2013), 456.

²⁵⁰ İbn Berrecân, a.g.e., ss. 457-458.

²⁵¹ İbn Berrecân, a.g.e., ss. 458-459.

²⁵² İbn Berrecân, a.g.e., s. 459.

kuru bir balığı almasını, kaybolduğu yerde ise Hızır'ı bulacağını vahyetmiştir.²⁵³ Tefsirde belirtildiğine göre, yanındaki gencin Yuşa b. Nun olduğunu, balığın dirilmesine neden olan şeyin ise Yuşa'nın abdest aldığı su damlasının ona değmesi olduğunu söyler.²⁵⁴ Ayette geçen kul, ibadet ve irfanda kâmil has kullardandır. Rahmet, ona ihsan ve bağışta bulunulan bir keşiftir. Bununla beraber kendisine ledünni yani vasitasız, çaba sarfetmeden, tevkifi olarak bir ilim verilmiştir. Bu ilim geçmişte olmuş, şu anda olan ve gelecekte olacağı bildiren gaybi bir bilgidir.²⁵⁵ Kulun, Hz. Musa'ya İsrailoğullarına peygamber ve kendisine gönderilen tevatat olduğunu hatırlatmasına rağmen Hz. Musa, Allah'ın emri üzerine onun yanına geldiğini söyler ve kabul etmesini ister.²⁵⁶ Hızırın, gemiye bindiklerinde geminin levhalarını delmesi üzerine Hz. Musa, elbisesini kullanarak delikleri kapatır ve şer'i bir delil bulunmadığı halde gemiyi deldiği için ona tepki gösterir. Bu olayın ardından Hızır, oynayan bir çocuğu tutup kafasını duvara vurarak öldürür. Müfessir bu olayın sonrasında gittikleri şehrin Antakya ya da Eyle olduğunu, Hızır'ın eğri duvarı yeniden inşa edip bir direk ile desteklediğini söyler.²⁵⁷ Hızır'ın olayları açıklama bölümünde onun, Allah'ın ilham etmesinden ve kalbine koymasından dolayı bu fiileri yaptığını, çocuğun küfür ve masiyet üzerine bulunduğunu, hazinenin ise altın ve gümüş olduğu söylenir.²⁵⁸ Bu tefsirde ayetler tefsir edildikten sonra müşid-mürid ilişkisine atıf yapılır. Müridin, talep eden olduğu için kâmil mürşide karşı edepte kusur etmemesi gerektiğini, mevdi irade ile ona muhalefetten sakınmasını, müridin, mürşidin fiilerini hemen bilip anlayamayacağını söyler. Ayrıca müridin, mürşidinin yaptığı fiilerin en doğrusu olduğuna inanmasını, onunla tartışmaması gerektiğini, kendi karar ve fiilerini ona teslim etmesini tavsiye eder. Geylânî gerçek ve akıllı müridin kendi kuvvetine ve bilgisine güvenerek kendisini hiçbir eylemde tasarruf sahibi olarak görmemesi gerektiğini tavsiyesine eder.²⁵⁹

Kıssada mürid-mürşid ilişkisini yoğun olarak ele alan ve kıssadan tasavvuf ilkelerini çıkararak eser *Te'vilâtu'n Necmiyye*'dir. Eser '*Aynu'l-Hayât* ismiyle farklı nushalarda isimlendirilmiştir. Eser Necmeddin Kübrâ'ya (ö. 618) atfedilmekle birlikte Aladdin Simnani'ye (ö. 736/1336) de atfedilir. Hatta Necmeddin Kübra'nın başlayıp, Simnani'nin

²⁵³ Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Mûsâ Zengîdost Geylânî, *Tefsîru'l-Ceylânî*, thk. Fâdil Ceylânî el-Hasanî (İstanbul: Merkezu'l Ceylânî li-l buhûtu el- 'ilmiyye, 2009), c. 3, s. 211.

²⁵⁴ Geylânî, a.g.e., c. 3, s.213.

²⁵⁵ Geylânî, a.g.e., c. 3, s. 214.

²⁵⁶ Geylânî, a.g.e., c. 3, s. 215.

²⁵⁷ Geylânî, a.g.e., c. 3, ss.216-119.

²⁵⁸ Geylânî, a.g.e., c. 3, s. 220-221.

²⁵⁹ Geylânî, a.g.e., c. 3, s. 222.

tamamladığı görüşü savunanlar da olmuştur.²⁶⁰ Biz bu tartışmadan çok eseri ele almaya ve eserin diğer eserlere kıyasla, bu kıssaya nasıl yaklaştığını araştırmaya çalıştık. İlk ayetlerden yola çıkarak eserde yolculuğun şartlarına değinilmektedir. Önce ‘yol arkadaşı’, sonra ‘yol’ ilkesi bu şartlardan biridir. Diğer bir şart ise birinin emir veren imam, diğerinin ise bu emirlere tabi olan kişi olması ve tabi olan kişinin her türlü ahvalden emir verene haber vermesidir. Bu şartlarla birlikte mürid, mürşide tam manasıyla bağlı olmalıdır. Müridin maksadına varıncaya kadar, ne kadar uzun sürerse sürsün talepte bulunması gerekir.²⁶¹ Balığın unutulması sadık müridin şeyhine karşı hizmette gevşek davranmasından dolayıdır. Ölü balık insanın maneviyattan uzaklaşmış ölü kalbine, tuzlanmış balıktaki tuz ise dünya sevgisine benzetilmiştir. İki deniz, mürşidin velayeti ile müridi simgeler. Balığın canlanmasına neden olan hayat pınarı, müridin kalbine damlaması ile canlanır. Bu şekilde mürid, velayette dalıp kaybolur.²⁶² Müridin kalbine giren şüphe itaate zarar verir. Nitekim müridin, maksadına şeyhin vesilesi olmadan varamayacağını bilmesi gerekir. 65. ayetteki kul ifadesi, eserde tüm yaratıkların kölesi olmaktan uzak, özgür, ayrıca kullar arasından seçilmiş diye açıklanmaktadır. Rahmet ise akan, dolup taşan vasıtasız bir nur, ilim (ledün ilmi) ise Allah’ın zât ve sıfatlarını bilmektir.²⁶³ Müridin bilgisi olsa dahi hiçbir şey bilmiyormuş gibi mürşide bağlı olmalıdır. Mürşide muhalefet etmemeli ve soru sormamalıdır. Mürşidin yaptıkları zahire göre muhalefet gibi görünse de bâtinen bu böyle değildir.²⁶⁴ Kulun yaptıkları şeriatın zahirine aykırı görünse de bâtında aslında doğru ve gereklidir. Çünkü çocuğun hayatta kalması ailesine ve çevreye zarar ve fesad getirecek, hatta ailesini küfre sürükleyecektir. Salih bir babanın yetimlere yardım ettiği gibi, mürid de mürşide dünyevi veya nefsanî bir çıkar gözetmeden sadece Allah rızası için hizmet etmelidir. Bunu gözetmesi durumunda ailesine aynı şekilde yardım edilecektir.²⁶⁵ Görüldüğü üzere bu eserde kıssadan yola çıkarak mürşid-mürid ilişkisi ele alınmış ve farklı ilkeler çıkarılmıştır. Eser klasik ve ilk dönem sufi tefsir yorumlarından uzak bir yorum tarzına sahiptir.

İşârî ve batınî yorumları ile akla gelen önemli isimlerden birisi de Muhiyiddin İbnu’l-Arabi’dır (ö. 638/1240). Onunla birlikte bu tefsir anlayışı tamamen vahdet-i vücud

²⁶⁰ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, bkz. ss.139-143.

²⁶¹ Ahmed b. ‘Ömer b. Muhammed Necmeddîn el-Kubrâ – ‘Alâuddîn Simnânî, *Te’vilâtu’n-Necmiyye fî t-Tefsiri’l-İşârî eş-Şufiyye ve yelîhi ‘Aynu’l Hayât*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2015), c. 4, ss. 142-143.

²⁶² Necmeddîn el-Kubrâ - Simnânî, a.g.e., c. 4, s. 143.

²⁶³ Necmeddîn el-Kubrâ - Simnânî, a.g.e., c. 4, s. 144.

²⁶⁴ Necmeddîn el-Kubrâ - Simnânî, a.g.e., c. 4, ss. 146-147.

²⁶⁵ Necmeddîn el-Kubrâ - Simnânî, a.g.e., c. 4, s. 150.

felsefesinin altına girmiş ve çok fazla te'viller yapılmaya başlanmıştır. Arabî ile açık zühdi tefsirleri yerini karmaşık felsefi yorumlara bırakmış ve nazari te'viller devri başlamıştır.²⁶⁶ Bu anlayıştan en çok etkilenen mutasavvıflardan biri de Kâşânî'dir (ö. 736/1335). Onun *Te'vilât* adlı eseri *Tefsîru İbni'l-'Arabî* diye defalarca yayınlanmış, hata ile İbnu'l-'Arabî'ye nispet edilmiştir.²⁶⁷ Kâşânî mukaddimesinde belirttiği gibi zahir manada kalmaya özen gösterse de Kehf suresini işarî bir bakışla açıklamıştır.

Kâşânî, ilgili ayetleri tefsir etmeden önce kıssanın zahir manasını esas almanın daha doğru olduğunu, ancak batınî manasının da bulunduğunu ifade ederek konuya başlar. Batınî anlayışa göre Hz. Musa kalbi, fetâ nefsi, iki deniz ise ruh ve cisim âlemini temsil eder. Hz. Âdem'e yasak ağacı süslü gösterilen vehim, şeytanı, gaflet içerisinde uyuyan Hz. Musa'nın nefesine de balığı unutturdu. Kâşânî, Hz. Musa'nın adımlarını takip ederek geri dönmeyi, ilk fitrat makamı olarak açıklar. Onların orada buldukları şey ise kutsi akıldır. Rahmet ise maddenin tüm cinslerinden uzak olmak ve ondan arınmak suretiyle manevi bir kemal ve nuraniliğe ulaşmaktır.²⁶⁸ Yolculuğa dayanamaması, maddenin hakikatine ulaşamaması sebebiyledir. Hz. Musa'nın yolculukta, amellerde, riyazette, ahlakta ve cehdde yol arkadaşına tabi olması, idrak seviyesine gelinceye kadar ise soru sormaması gerekmektedir. Gemi, bedeni temsil eder. Geminin delinmesi, temsil manasıyla riyazetle, yemek yemeği azaltmakla, düzeni bozmakla ve böylece bedeni zayıf düşürmek olarak anlamlandırılır. Bu seyirdeki ilk aşamadır. Öldürülen çocuktan maksat kalbi örten ve kötülüğü emreden nefistir. Çocuğun öldürülmesi şehvet gibi diğer kötü sıfatların öldürülmesini temsil eder.²⁶⁹ Kâşânî, ilgili ayetlerde geçen köy halkından maksadın bedensel kuvvetler, yıkılmak üzere olan duvarın ise nefis-i mutmainneyi temsil ettiğini, Hz. Musa'nın arkadaşının duvarı düzetilmesinin ise ahlaki kemâlâtın oturması anlamına geldiğini söyler. Duvarı düzeltme karşılığında alabileceği ecir ise ibadet ve riyazetle elde edilen sevaptır. Bunun talep edilmesi yolculuğun sonlanmasına sebep olmuştur. Çünkü fazilet hiçbir beklenti içinde olmamaktır.²⁷⁰ Kâşânî kulun fiillerini açıklarken, yukarıda belirtilen bedensel ruh, nefsi emmare ve nefis-i mutmainne temsil ettiğini, bunların ise ruhani yolculuk için engel olduğundan ifade eder. Bu yolculukta

²⁶⁶ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 167.

²⁶⁷ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 204.

²⁶⁸ Kemâluddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî, *Te'vilât-ı Kâşâniyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987), c. 2, ss. 237-238.

²⁶⁹ Kâşânî, a.g.e., c. 2, s. 239.

²⁷⁰ Kâşânî, a.g.e., c. 2, s.240; İbnu'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed et-Tâî el-Hâtimî, *Tefsîru İbni'l-'Arabî*, thk. 'Abdulvâriṭ Muhammed 'Alî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2011), s. 430.

bunlar ve bunların getirdiği kötü sıfatlar tek tek temizlenir.²⁷¹ Müfessir bu kıssayı temsili olarak ele alır ve bunun üzerinden tasavvufi bir yolculuk yani seyr-i sulûktan bahseder.

Bu bağlamda İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240) *Fuşûşu'l-Hikem* adlı eserinde Hz. Musa'nın hayatı ile Hızır'la yolculuğu arasında bir paralellikten bahsetmektedir. Hızır'ın gemiyi delmesi ve gemiyi gasp edecek olan kraldan kurtarması ile Hz. Musa'nın annesinin onu bir tabuta koyarak Firavun'un elinden kurtarması arasında bir benzerlik vardır. İbnu'l-Arabî'ye göre bu zahiren yok oluş gibi görünse de batınen bir kurtuluştur. Annesi öldürüleceği korkusuyla, bilincinde olmaksızın ona ilham edilmesiyle bu eylemi yapmıştır.²⁷² Hz. Musa'nın Kıptî'yi öldürmesi ve Hızır'ın çocuğu öldürmesi arasında aynı şekilde bir ilişki vardır. İbnu'l-Arabî Hz. Musa'nın Allah'ın verdiği ilhamı doğrultusunda Kıptî'yi öldürdüğünü, bu konuda Allah'ın emri gelinceye kadar nefsinde bir sıkıntı duymadığını, nitekim Nebi'nin kendisine bildirilinceye kadar yaptığının bilincinde olmadığını bundan dolayı bâtın da masum olduğunu söyler. Bundan dolayı Hızır ona çocuğun öldürülmesini göstermiş, Hz. Musa önceden Kıptî'yi öldürdüğünü unutmuş ve tepki göstermiş, ancak Hızır ona yaptıklarını kendiliğinden yapmadığını açıklamış ve ona kendisi kıptî'yi öldürmesinden dolayı masum olduğunu göstermiştir.²⁷³ Son olarak duvarın düzletilmesi, iki yetime ücret almaksızın yardım edilmesi ile Hz. Musa'nın ücret almadan Medyen'de iki genç kıza yardım etmesi arasında bir benzerlik vardır. 'İbnu'l-Arabî Hz. Musa'nın yaptığı işlerden dolayı ilim sahibi olmadığını, bilgi sahibi olması durumunda kendisi ile bir bağlantı kurarak Hızır'a itiraz etmeyeceğini savunmaktadır.²⁷⁴ Ayrıca Arabî, Hz. Musa ile Hızır'ın yolculuğunun sona ermesinin Hz. Musa'nın tekrar ona itiraz etmesi sebebiyle gerçekleştiğini iddia eder. "Nitekim Hz. Musa peygamberdir ve Hızır'dan konum olarak daha üstündür" der.²⁷⁵

Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî'nin (ö. 860/1456) *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-Kerîm* (*Tefsîru Ebi'l-Leyş es-Semerkindî*) eseri günümüz baskılarından *Bahrü'l-'Ulûm* diye kaydedilmiş. Ancak *Bahrü'l-'ulûm* adlı tefsirin gerçek müellifi Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî'dir (ö. 860/1456). Semerkandî'nin işarî tefsir yorumundan daha ziyade klasik usulü takip ettiği, kıraat farklılıklarına değindiği ve rivayetlere çokça yer verdiği görülmektedir. İşari tefsir yorumlarını işlediğimiz için genel görüşün dışındaki ve işarî

²⁷¹ Kâşânî, a.g.e., c. 2, ss. 241-242; İbnu'l-Arabî, *Tefsîru İbni'l-'Arabî*, bkz. s. 431-432.

²⁷² Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed et-Tâi el-Hâtimî İbnu'l-Arabî, *Fuşûşu'l-Hikem*, thk. 'Âşim İbrâhîm el-Keşyâlî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2009), s. 193.

²⁷³ İbnu'l-Arabî, a.g.e., s. 193.

²⁷⁴ İbnu'l-Arabî, a.g.e., s. 196.

²⁷⁵ İbnu'l-Arabî, a.g.e., s. 196.

olan yorumları aktarmaya çalışacağız. Semerkandî Hz. Musa'nın yanındaki gencin Yûşa b. Nûn olduğunu söyledikten sonra olayın vuku bulma sebebinin Buhârî ve Müslim'deki rivayetlerle açıklar. Sermarkendiye göre Bahreyn kelimesi Fars ve Rum denizidir. İki denizin Hz. Musa ile Hızır'ı sembolize ettiği görüşünü ise kabul etmez.²⁷⁶ Ona göre, balığın dirilmesine sebep olan şey Yûşa'nın abdest aldığı 'aynu'l hayât suyudur ki bu suyun damlalarının balığa değip dirilmesiyle suya atlar ve kaybolur.²⁷⁷ Semerkandî rahmeti nübüvvet olarak açıklar. Hızır'ın babasının bir melik olduğunu, onu bazı şeylere muhalefet etmesini emrettiğini, onun ise bu kötülüğü yapmama adına babasıyla mücadele ettiğini nakleder. Yuşa'nın Hz. Musa'nın emriyle kavmine geri döndüğünü de nakleder.²⁷⁸ Semerkandî *kenz'den* maksadın daha ziyade altından levhalar olduğu görüşünü kabul eder ve rivayeti nakleder. Müfessir, klasik tefsirde zikredilen görüşleri ve aktarılan isimleri olduğu gibi nakletmiştir.²⁷⁹

2.8 Klasik Şii Tefsirlerde Kıssaya Yaklaşım

Konuya başlamadan önce Şii tefsir literatüründe, Hz. Musa ve Hızır kıssasının küçük ayrıntılar dışında Sünni müfessirlerle aynı doğrultuda yorumlandığını belirtmemiz gerekir. Bundan dolayı bir kaç örnek ile bu bölümü bitireceğiz.

Muhammed el-Ayyâşî (ö. 320/932) Şii literatüründe özellikle rivayet tefsirlerinde önemli bir yere sahiptir. Eserinde imamların rivayetlerine yer vermiş, rivayetler hakkında yorumda bulunmamış ve ayetleri açıklarken kendi yorumundan kaçınmıştır. Klasik görüşte olduğu gibi Ayyâşî, Hz. Musa'nın yanındaki gencin Yuşa b. Nun olduğunu iddia eder ve Hz. Musa'nın Hızır'dan daha bilgin olduğunu nakleder. "Hz. Musa levhalarda her bilginin var olduğunu zannetmiştir. Tıpkı fakihlerin herşeyi bildiğini zannetmesi gibi. Ancak bu böyle değildir. İlim talep etmesi için başka birine gönderilmiştir. Onun iddiasına göre Hz. Peygamberden sonra geriye bıraktığı ehl-i beyt aynı şekilde saf dışı bırakılmıştır."²⁸⁰ Rivayetlerde, Hızır ve Zülkarneyn'in nebi olmayıp âlim olduğunu söyleyenler olmuştur.²⁸¹ Ancak genel kabule göre Hızır bir kavme gönderilmiştir ve tevhide davet eden bir peygamberdir. Hızır onun lakabı, ismi ise Belkân b. Melkân b.

²⁷⁶ Semerkandî, 'Alâeddin Ali b. Yahyâ, *Bahru'l-'Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014), c. 2, ss. 304-305.

²⁷⁷ Semerkandî, a.g.e, c. 2, s. 305.

²⁷⁸ Semerkandî, a.g.e, c.2, s. 306.

²⁷⁹ Semerkandî, a.g.e., bkz. c.2, ss. 309-310.

²⁸⁰ Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed es-Sülemî es-Semerkandî el-Ayyâşî, *Tefsîrü'l-'Ayyâşî* (Kum: Muessesetu'l-ba'se, 2000), c. 3, s. 98; Hâşim b. Süleymân b. İsmâil b. Abdilcevâd el-Hüseynî el-Bahrânî, *el-Burhân, fî Tefsîri'l-'Kur'ân* (Beyrut: el-Muessesetu'l-'A'lemî li-l'Matbû'ât, 2002), c. 5, s. 53.

²⁸¹ Bahrânî, *el-Burhân*, c. 5, s. 54.

Âbir b. Sâm b. Nûh'dur.²⁸² İki çocukla beraber oynayan yeşil ipek gömlekli üçüncü çocuk âlim tarafından kafası kesilerek öldürüldü. Duvarı düzelttikleri şehrin ismi ise Nâsıra'dır.²⁸³ Tefsirinde rivayetleri bir araya getiren Kâşânî (ö. 1090/1679) Ca'fer es-Sâdık'tan "Duvarın altında bulunan hazinenin altın ve gümüşten olmadığını, üzerinde "Kadere inanıp da üzülenlere, rızka inanıp da yorulanlara, ölüme inanıp da sevinebilenlere, kıyamet gününe inanıp da o gün için hazırlık yapmayanlara, dünyayı tanıyıp insanlarla ilişki içerisinde olup da mutlu olabilenlere hayret ediyorum" yazan levhaların bulunduğu" rivayetini nakleder.²⁸⁴ Bu rivayet hem Sünnî hem Şîî tefsirlerde kullanılmıştır. "Hz. Musa çocuğun öldürmesine tepki gösterince Hızır onun omzunu yarmış ve orada kâfir yazdığını görmüştür. Öldürülen çocuğun yerine ailesine bir kız çocuğu bahşedilmiş, ondan ise bir veya yetmiş peygamber dünyaya gelmiştir."²⁸⁵

2.9 Değerlendirme

Klasik tefsir literatürüne baktığımızda, kıssada adı geçen Hz. Musa'nın Musa b. İmran olduğu görüşünün herkes tarafından kabul edildiğini görüyoruz. Yanındaki gencin Yuşa b. Nun olduğu, buluştukları kulun ise Hızır olduğu görüşü de çoğunlukla kabul gören görüştür. Diğer taraftan Hz. Musa'nın yolculuğa çıkma nedeni rivayetlerde geçtiği gibi kabul edilmiş ve yoruma kapalı bırakılmıştır. İlk ihtilafli görüş buluşma yeri hakkındadır. *Bahreyn* ifadesi genelde Fars ve Rum denizi diye açıklansa da Rum ve Bizans, Afrika veya Tanca diye yorumlayanlar da olmuştur. *Bahreyn* ifadesinden mecazen Hz. Musa ile Hızır temsil edildiği görüşü çoğunluğa göre kabul edilmemiş ancak yorumlarda yerini almıştır. Bu yorumu yapanların tasavvufî bir yönü olduğu tespit edilmiştir. Tasavvuf tefsirinin diğer tefsirlerden ayrıldığı en önemli nokta işte bu işarî yorumdur.

'Aynü'l-hayât yorumu ilk dönemden itibaren kullanılmıştır. Hadis rivayetlerinde ve yukarıdaki bölümde gördüğümüz üzere rivayette aynü'l hayat ifadesi yerini almasa da tefsirlerde bu yorum müfessirin farklı efsanelerden etkilenmesiyle eserlerde yerini almıştır. Abdurrezâk ve Vâhidî 'aynü'l hayât yorumunu kabul etmemiş, ayetin zahirine sadık kalarak Allah'ın balığa ruh vermesi, balığın birden dirilmesi gibi daha sade, açık yorumlar getirmişlerdir. Hz. Musa'nın buluştuğu kul hakkındaki görüşlerde gördüğümüz

²⁸² Mâcid Nâsır ez-Zebîdî, *et-Tefsîr fi't-Tefsîr li'l-Kur'ân bi Rivâyeti Ehli'l-Beyt* (Beyrut: Dâru'l-Mehecce, 2007), c. 4, s. 278.

²⁸³ Ayyâşî, *Tefsîrü'l-'Ayyâşî*, c. 3, s. 102.

²⁸⁴ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtaza b. Şâh Mahmûd el-Kâşânî, *Tefsîrü's-Şâfi* (Tahran: Mektebetu's-Şadr), c. 3, ss. 256-257.

²⁸⁵ Ayyâşî, *Tefsîrü'l-'Ayyâşî*, c. 3, s. 104; el-Bahrânî, *el-Burhân*, c. 5, s. 59.

gibi Hızır isminde ittifak edilmiştir. Onun kimliğine dair yorumlarda farklılık görülmektedir. Ancak çoğunluğa göre Hızır peygamberdir ve bundan dolayı müfessirler rahmet kelimesini nübüvvet olarak açıklamıştır. Maverdî farklı yorumlara yer vermiş ve Hızır'ın mahiyetini kendi dönemine kadar ilk defa yoğun olarak tartışmıştır. Klasik tefsir döneminin sonraki zamanlarında bu tartışmaya daha çok yer verilmiş ve her görüşü kendi içinde değerlendirmiştir. Hızır'ın nesebi ve ismi konusunda da ihtilafa düşülmüştür. Ancak Hızır'ın bir lakap olduğu genel kabuldür. Hızır'ın el-Yesa ve Bulyan b. Melka isminde biri olduğunu söyleyenler vardır. Zemahşerî, Beyzavî ve Kurtubî gibi müfessirler Hızır'ın, kıyamete kadar var olma meselesine dair bir görüş bildirmemişlerdir. Muhtemelen bu müfessirler mutasavvıf ve halk arasında Hızır'ın yaşadığına dair kabul edilen görüşü tartışmaya mahal vermemek ve yeni bir tartışma ortamı oluşturmamak için sükût etmeyi tercih etmişlerdir.

Öldürülen kişinin çocuk olup olmadığı, nasıl öldürüldüğü ve ismi konularında da ihtilafa düşülmüştür. Çocuğun öldürülme şeklindeki ihtilaf, rivayetlerdeki farklılıktan dolayıdır. Nitekim rivayette 'kafasını kopardı' ifadesi yer alsa da kesti ve darp etti gibi farklı ifadeler de mevcuttur. Çocuğun ismi meselesine gelince, yorumlardan ve rivayetlerdeki eklemelerden alındığı açıktır. Çoğunlukla, Ceysur ismi tercih edilse de Mukâtil b. Süleyman Hüseyin b. Kazerî ismini tercih etmiştir. Genel kabule göre gittikleri şehir Antakya'dır. Melikin Mebdele b. Cülenda el-Ezdi, Halindi, Celendi ve Huded b. Buded isminde biri olduğu aktarılmıştır. Yardım edilen iki yetimin Eşrem ve Şureym veya Şerîm, babalarının adının ise Kâşîh olduğu genel kabuldür. Bazı görüşlere göre duvarın altındaki hazine altın ve gümüş madenlerden ibarettir bazılarına göre ise hazinenin içinde ilim bulunan bir levha ya da sahifler vardır. Görüldüğü üzere klasik tefsirler konuyu detaylıca ele almaya çalışmış ve her türlü bilgiyi kullanmışlardır. Tefsirler, İsrailiyyat kaynaklı, doğruluğu bilinmeyen bilgilere yer vermiştir. Mâturidî diğer tefsirlere nazaran bu bilgilere yer vermiş ancak bunların gerçeği yansıtmadığını, bu bilgilerin fayda sağlamadığını, önemli olanın bu kıssadan çıkartılacak ders ve hikmet olduğunu vurgulamıştır.

İmam Mahâimî klasik, zahiri tefsirlerde rastlanmayan bir tespitle bulunarak Hz. Musa'nın yaşadıklarıyla, bu yolculuk arasında bir bağlantı olduğunu ifade eder. Kurtubî'de bu ilişkiye vurgu yapmaktadır. Klasik tefsirlerin kıssaları ele alırken detaylı bilgi vermek için farklı yorumlara gittiğini ve farklı kaynaklardan beslendiklerini tekrar bu bölümde gördük. Çağdaş döneme yaklaştıkça, müfessirlerin bazı bilgileri eleştirip tenkit ettiğini, konuya daha objektif yaklaşmaya çalıştığını ve konuları tartışarak bazı

sorulara cevap aradığını görmekteyiz. Şîî tefsirlerin aktardığı isimler ve yerler, sünnî tefsirlerdeki bilgilerle birebir uyumaktadır. Nitekim aktarılan bilgiler genel olarak, Cafer Sadık yoluyla zikredilmektedir.

Klasik-zahir anlayışla kıyaslandığında, mutasavvıfların bu kıssayı farklı şekilde ele aldığı görülmektedir. Sufiler için önemli bir yere sahip olan bu kıssa, müşşid-mürîd ilişkisi açısından yorumlanmıştır. Her mutasavvıf kendi haline ve ilhamına göre bu kıssayı yorumlamıştır. Bu nedenden dolayı işarî tefsirlerde farklılıklar çoktur. Ancak ilk dönem sufilerin bu kıssada uç te'viler yapmadığı, İbnu'l-Arabî döneminden sonra felsefî açıklamaların bulunduğu görülmektedir. Sülemî sadece sufilerin sözlerini aktarmış ve te'villerden uzak durmuştur. Hızır'ın veli olduğu ise farklı yollarla açıklanmıştır. Kuşeyrî çok az da olsa klasik tefsirlerdeki bilgileri aktarmış, konuyu sufilerin sözleri ile sınırlı bırakmıştır. Ancak İbnu'l-Arabî'den etkilenen sufilerin eserlerinde yavaş yavaş te'vil ve temsiller görülmeye başlanmıştır. Tasavvufun VI./XII. yüzyılda kurumsallaşmasının²⁸⁶ ardından müşşid-mürîd ilişkisi ve seyr-i sülûk gibi meseleler bu kıssa üzerinden açıklanmıştır. Bu anlayışın, tasavvuf menşeli müfessirleride etkilediği görülmektedir. Geylânî'nin eserinde bunu açıkça görmekteyiz. Necmedin-i Kübra'nın, Te'vîlatu'n-Necmiyye eseri müşşid-mürîd ilişkisini tamamen bu kıssa üzerinden ele almıştır. Eser klasik anlayıştan çok uzak olup, temsillerle doludur. Kâşânî gibi sufiler ayetlerin zahirini kabul etmekle birlikte batınî yorumlarla açıklamıştır. İbnu'l-Arabî'nin yorumlarından etkilenerek Hz. Musa kalb, *fetâ* nefis, iki deniz ruh ve cisme benzetilmiştir. İbnu'l-Arabî anlayışından uzak olan sufiler ise klasik-zahir yorumlara sadık kalmışlardır. Semerkandî'nin eseri buna bir örnektir. Görüldüğü üzere ilk dönem mutasavvıflar aşırı uç te'villere gitmemişlerdir. Felsefenin ve bâtinîliğin tasavvufa etki etmesiyle bu durum değişmiştir. Kıssanın manasından ve hikmetinden oldukça uzak yorumların yapıldığı dikkat çekmektedir.

²⁸⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TEFSİR LİTERATÜRÜNDE HZ. MUSA VE ARKADAŞI KISSASI

Çalışmamızın bu bölümünde çağdaş tefsirlerin bu kıssayı nasıl yorumladıklarını ele aldık. Tekrara düşmemek ve farklılıkları daha net görebilmek adına yukarıda detaylarıyla incelediğimiz klasik tefsirdeki görüşlere mümkün oldukça yer vermemeye çalıştık.

3.1.1 Kıssada Geçen Kişiler ve Olaylar

Çağdaş müfessirler kıssada geçen Hz.Musa'nın, İsrailoğullarına gönderilen Musa b. İmran, yanında ki gencin Musa'nın talebesi ve ona tabi olan hizmetçisi Yuşa b. Nun olduğu kanaatindedirler.²⁸⁷ Ayrıca bu genç Hz. Musa'nın halefi ve Beyti Makdisi feth eden kişidir.²⁸⁸ Gencin tam adı Yuşa b. nun b. Efraim b. Yusuf. Fâris Rum'dur.²⁸⁹ Müfessirler, kat'i bir delil bulunmadığından dolayı zaman, isim ve mekân gibi bilgiler vermekten kaçınmışlardır.²⁹⁰

Bu olayın, İsrailoğulları ile birlikte Hz. Musa'nın Firavun'un elinden kurtulup Mısır'dan çıktıktan sonra Tih çölünde iken, Basra Körfezine bağlı olan Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında Süveyş Kanalı'nın açıldığı, olayın bu bölgede meydana geldiğini ifade edilir.²⁹¹ Buluşma yeri hakkında klasik tefsirlerde olduğu gibi çağdaş tefsirlerde de Bizans (Rum) ve İran denizi, yani Kızıldeniz'in Hint okyanusu ile Babulmendep boğazında

²⁸⁷ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-'Akîdeti ve's-Şerî'ati ve'l-Menhec* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 2016), c. 8, s. 320; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Beyrut: Mektebetu'l-'Aşriyye, 2017), c. 2, s. 647; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür ve Dekâiki't-Tedebbür* (Dimaşk: Dâru'l-çalem, 2015), c. 13, s. 422; Ebû Abdillâh b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymin, *Tefsîru İbn Useymin* (Kahire: Dâru'l-âfâk'i-l-arabiyye, 2010), c. 5, s. 422; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), c. 5, s. 549; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi), c. 4, s. 1974; Muhammed et-Tâhîr b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), c. 15, s. 359.

²⁸⁸ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd Kâsımî, *Me'hâsinü't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), c. 7, s. 47.

²⁸⁹ Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, Haz. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1980), c. 3, s. 99.

²⁹⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1987), c. 4, s. 2278; Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr Şinkitî, *Eğvâ'ü'l-beyân, fî izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995), c. 3, s. 322.

²⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c. 5, s. 550.

birleştikleri yer²⁹² olduğuna dair görüşlerin yanında, Kızıldeniz ve Akabe körfesi civarı,²⁹³ Kızıldeniz ile Akdeniz arasında bir yerde gerçekleştiği görüşü de rivayet edilir.²⁹⁴ Çağdaş tefsirlerde, klasik tefsirlerden farklı olarak buluşma yerinin Ürdün nehri ile onun döküldüğü Taberiye gölü olduğu görüşü yer almaktadır.²⁹⁵

Balığın canlanmasıyla ilgili çağdaş görüşler ile klasik görüşler arasında farklılıklar vardır. Yuşa'nın suyla abdest aldığı esnada, suyun balığa damlamasıyla balığın dirildiği²⁹⁶ söylenir. Bu genel klasik bilginin aksine, ayetin zahirini kabul edip yorumdan uzak duranlar, kayanın yanında dinlendiklerinde balığın çırpınmaya başladığını ve canlanıp denize düştüğünü nakletmişlerdir.²⁹⁷

3.1.2 Kul İle İlgili Görüşler

Çağdaş tefsirler kulun özel biri olduğunu tartışmasız kabul etse de mahiyeti hakkında ve rahmet kelimesinin manası gibi konularda ayrılığa düşmüşlerdir. Kulun özel biri olduğu tartışmasız bir gerçektir. Nitekim kulun nekra gelmesi de şanınin yüceliğini göstermektedir.²⁹⁸ Hızır'ı peygamber olarak kabul edenler, ayette geçen rahmeti nübüvvet olarak açıklarlar.²⁹⁹ “Hatta Hızır bir kavme gönderilmiş resul değil nebidir. Ona verilen ilim ise resullere verilmeyen bir bilgidir” ifadelerini kullanırlar.³⁰⁰ “Allah'ın emri ile İsrailoğullarının diyarında hazır bulunan, ancak Hz.Musa'nın ümmettinden olmayan ve özel vahiy verilmiş bir peygamber” olarak da yorumlanmıştır.³⁰¹ “Kulun adı Belyâ b. Melkan'dır, Hızır ise onun lakabıdır.”³⁰² “Künyesi Ebu'l-Abbâs'tır. Babası bir hükümdar,

²⁹² Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 320.; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 674; Bilmen, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1974.

²⁹³ Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 423; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr* (Kahire: Dâru'l-fikri'l-'arabî), c. 9, s. 4555.

²⁹⁴ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2000), c. 5, s. 315; Ömer Rıza, *Tanrı Buyuğu Kur'an-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsîr-i Şerifi* (İstanbul: Muallim Ahmet Halil Kütüphanesi, 1934), s. 446; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Şur'an*, c. 4, s. 2278.

²⁹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 15, s. 362.

²⁹⁶ Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, c. 3, s. 100. ; Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh b. Nâsır es-Sa'dî, *Tefsîrû's-Sa'dî, Teysîrû'l-Kerîmî'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân* (Mekke: Mektebe Nizâr Mustafâ'l Bâz, 1995), c. 3, s. 137.

²⁹⁷ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 321; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 674; Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 423.

²⁹⁸ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 314; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 678; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, c. 7, s. 48.

²⁹⁹ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 3, ss. 376-377; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 15, s. 369; Şinkitî, *Edvâ'ü'l-Beyân*, c. 3, s. 322.

³⁰⁰ Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 427.

³⁰¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 15, s. 363.

³⁰² Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 321.

annesi Elmâ adında bir süvari kıızıydı ve onu bir mağarada doğurmuştu.”³⁰³ Bu görüşe karşıt olarak, kulun peygamber olmadığını savunanlar, her rahmetin nübüvvet anlamına gelmediğini, Allah’ın rahmetinin herşeyi kuşattığını, ayrıca peygamber olan birinin, peygamber olmayan birine tabi olmasını engelleyen bir sebep olmadığını delil olarak getirmişlerdir.³⁰⁴ İlim ise rabbani ilim, ihlas ve takvanın ürünüdür, çalışma ile elde edilmez. Bu ilme ise ilm-i ledün denir.³⁰⁵ Bu bağlamda Elmalılı, tasavvuf ehlinin hadisçilere göre, doğru ve sağlam bulunmayan bazı rivayet ve haberleri kaynak göstererek, Hızır’ın hiç ölmediği görüşünü naklettiklerini, ayette geçen rahmeti “uzun ömür verdik” diye tefsir ettiklerini ve “bazı zamanlarda insanlar arasında görüldüğü” fikirlerini eleştirmektedir. Elmalılı Hızır’a öğretilmiş olan ilimle, Hz. Musa’ya öğretilen ilimin farklı olduğunu savunmaktadır.³⁰⁶

Diğer yandan İşari yorumları eleştiren ve kabul etmeyen çağdaş selefi tefsirlerin bazıları Hızır’ın ilham ve keramet sahibi salih bir kul olduğu, resul ve nebi olmadığını kabul etmesi dikkat çekmektedir.³⁰⁷ Müfessirler, Allah’ın kullarına öğrettiği bilginin iki türlü olduğunu, birincisini “Gayret ve çaba ile elde edilebilecek kesbi ilim” diğerini ise “Allah’ın kullarına ihsan ve lütüfta bulunduğu kimselere verdiği ilim” olarak açıklayarak Hızır’a verilen ilmin ikinci katagoriden sayıldığı ifade ederler.³⁰⁸ Aksini düşünen selefi müfessir Kâsımî³⁰⁹ ise onun peygamber olduğunu söyler.³¹⁰ Hz. Musa ile Hızır’ın karşılaşmasını, nübüvvet ilminin ve kader ilminin buluşması olarak, farklı bir bakış ile değerlendirenler de vardır.³¹¹

3.1.3 Kıssada Geçen Üç İlginç Olay

Çağdaş müfessirlerin çoğunluğuna göre, yolculukta gerçekleşen ilk olayda gemi sahipleri Hızır’ı tanımış ve onları ücretsiz gemiye almıştır. Gemi denizde ilerlemeye başladığı esnada Hızır elindeki balta ile bir kaç tahtayı sökmüş,³¹² sonrasında oraya tekrar yerleştirip yama yapmıştır.³¹³ Hz. Musa’nın tepkisi ise menfaatini düşündüğü için değil,

³⁰³ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 343.

³⁰⁴ Vehbe ez-Züheylî, a.g.e., c. 8, s. 321; s. 326; s. 340.

³⁰⁵ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 675.

³⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c. 5, s. 553.

³⁰⁷ es-Sa'dî, *Tefsîrû's-Sa'dî*, c. 3, s. 138; Useymîn, *Tefsiru İbn Useymîn*, c. 5, s. 425.

³⁰⁸ es-Sa'dî, *Tefsîrû's-Sa'dî*, c. 3, s. 144.

³⁰⁹ Şükrü Arslan, *Mehâsinü't-Te'vîl*, TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara:2003), c. 28, s.363.

³¹⁰ Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, c. 7, s. 54.

³¹¹ Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, c. 9, ss. 4008-4009.

³¹² es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 676; Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 432; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c. 5, s. 556; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1979.

³¹³ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 323.

geminin batmasıyla suçsuz canların ölebileceğini düşündüğünden dolayıdır. Benliğinden geçip başkalarını düşünmek peygamberi bir ahlaklıdır.³¹⁴ Hz. Musa'nın sert mizaçlı ve fevri biri olmasından dolayı Hızır'ın yaptığı eylemlere anında tepki gösterdiği ifade edilmektedir.³¹⁵

Yolculuğun devamında gerçekleşen öldürme olayı, tartışmalara neden olan en önemli olaydır. Bu olaydaki asıl soru öldürülen kişinin “Çocuk mu? Yetişkin mi?” olduğu sorusudur. Bu sorunun cevabı ise Hızır'ın mahiyetinin değişik şekillerde yorumlanmasına sebep olmuştur. Müfessirlerin bir kısmı *gulâm* kelimesinin hem çocuk hem buluş çağına ermiş delikanlı,³¹⁶ doğumdan ergenlik çağına varan dönem,³¹⁷ baliğ delikanlı kişi için kullanıldığını ileri sürmüşlerdir.³¹⁸ Ayette geçen kelimedenden ve klasik yorumlardan yola çıkarak öldürülen kişinin, küçük bir çocuk olduğunu kabul edenler de vardır.³¹⁹ Ayrıca geminin delinmesine unutmaya sebebiyle tepki gösteren Hz. Musa, *gulâm*'ın öldürülmesi olayına tehammülsüzlükten dolayı sert tepki göstermiştir.³²⁰

Çağdaş müfessirler, üçüncü olayın gerçekleştiği yer konusunu açıklarken detay bilgilere çok değinmeseler de ayette geçen şehrin Antakya olduğunu zikretmişlerdir.³²¹ Elmalılı, bu görüşü eleştirerek şehrin önceden farklı isimde olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu yer Übüle beldesi veya Berka beldesi olabileceği gibi Hristiyanlara nisbet edilen bir belde olan Nasıra beldesi de olabileceğini ifade etmiştir.³²² Hz. Musa'nın tepki gösterdiği son olayda Hızır'ın duvara elini sürerek mucizevi bir şekilde doğrulttuğu iddia edilse de³²³ Ebu Zehra genel kabulün dışına çıkarak, Hızır'ın duvarı, o arazinin ehliyle beraber düzelttiğini rivayet eder.³²⁴

³¹⁴ Kâsımî, *Meḥâsinü't-Te'vîl*, c. 7, s. 54.

³¹⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 4, s. 2279.

³¹⁶ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, c. 3, s.381.

³¹⁷ Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 433.

³¹⁸ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 324; Kâsımî, *Meḥâsinü't-Te'vîl*, c. 7, s. 56.

³¹⁹ es-Sa'dî, *Tefsîrû's-Sa'dî*, c. 3, s. 139; Useymîn, *Tefsîru İbn Useymîn*, c. 5, s. 429; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 676; Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 433; Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsîri*, c. 3, s. 102; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 5, s. 313; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1980; Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 4, s.2280; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. 15, s. 378.

³²⁰ es-Sa'dî, *Tefsîrû's-Sa'dî*, c. 3, s. 140.

³²¹ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 336; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 676; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 5, s. 313.

³²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c. 5, s. 559.

³²³ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 336; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1981.

³²⁴ Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, c. 9, s. 4566.

3.1.4 Hz. Musa ve Yol Arkadaşının Ayrılması ve Olayların Açıklanması

Çağdaş müfessirler Hızır'ın yaptıklarını açıklarken ayetlerin zahirini esas alsalar da tefsirlerinde klasik tefsirlerde geçen farklı yorumlara da yer vermişlerdir. Gemi sahiplerinin zayıf ve kendilerine yapılan zulmu def edemeyecek halde oldukları, öldürülen çocuğun kâfir, anne babasının mümin olduğu, çocuk büyüdüğü zaman anne babasının ona olan sevgilerinden dolayı küfür ve zulümde ona uyacağı nakledilmektedir.³²⁵ Bu bağlamda Elmalılı Muhammed Hamdi, bu çocuğun öldürülmesini iki şekilde açıklamaya çalışır. “Hz. Musa'nın günahsız, suçsuz sandığı gencin çocuk değil, akıl baliğ olmuş azgın bir kâfir olduğu kabul edilirse, onun küçük çocuk olduğu görüşü kabul edilemez. Hızır bu eylemi kendi nefsiyle değil Allah'ın emretmesiyle yaptığını söylemiş, bundan dolayı Hz. Musa sonundaki açıklamaya karşı çıkmamıştır. Çünkü Hızır özel durumlar için özel ilahi bir yasayla görevli bir peygamber olduğunu anlatmış olabilir. Dolayısıyla o çocuk için uyguladığı öldürme hükmü veriliyor. Bilinen dini kurallara uymamakla beraber, Hızır için özel vahye dayanan istisnai bir hüküm olmuş olabilir. Bunun ise din ile hakikat arasında bir aykırılığa değil, iki peygamberin sahip olduğu din bilgisi arasında bir farka dayanmış olabileceği yorumu yapılabilir. Hz. Musa'yı Hızır'dan ayıran en önemli nokta da bu farktır denilebilir.”³²⁶Şevkânî de eserinde “Hızır Allah tarafından kendisine izin verilmiş birisi olabilir veya Hz. Musa'nın ve Hz. Peygamberin sahip oldukları din bilgisinden farklı bir din bilgisine sahip olabilir”³²⁷yorumlarına yer vermiştir.

Çağdaş müfessirler genelde kıssada olmayan bilgileri almamış olsalar da bazı müfessirler hükümdarın Gassan Meliki Cülendi bin Kerker³²⁸ veya Heded b. Beded,³²⁹ yetim iki çocuğun Asram ve Serim, babalarının emin biri olarak tanınan Kâşih adında biri olduğu gibi yorumları farklı kaynaklardan nakletmişlerdir.³³⁰ Çocukların yedi nesil önceki dedelerinin salih bir insan olduğu, bundan dolayı Hızır'ın duvarı düzeltmesi emredildiği görüşünün yanı sıra³³¹ öz babanın çocuklarına etkisi olduğunu söyleyenler de olmuştur.³³² Duvarın altında bulunan hazine çoğunluğun yorumuna göre altın ve gümüş

³²⁵ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 338; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, c. 2, s. 677; Meydânî, *Me'âricü't-Tefekkür*, c. 13, s. 434.

³²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c. 5, ss. 561-564.

³²⁷ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 3, ss. 382-383.

³²⁸ Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, c. 3, s. 104; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c. 5, s. 560.

³²⁹ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 337.

³³⁰ Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, c. 3, s. 105; Bilmen, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1985.

³³¹ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 338.

³³² Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, c. 9, s. 4570.

idi.³³³Ebu Zehra “Hızır’ın eylemleri sırasında Hz. Musa’nın onu gördüğünü (tıpkı peygamberlerin melekleri gördüğü gibi), bundan sonraki olaylarda kimsenin onu göremediğini, çocuğu öldürürken insanların onu görmesi durumunda ona saldıracığını, duvarı düzeltirken insanların onu bu işi yaparken göreceğini” iddia eder.³³⁴

Kulun, Hz. Musa’ya olayların batınını açıklamasıyla birlikte aslında hiçbir şeyin zahire göre de ters olmadığı anlaşılıyor. Bundan şeriat ile olayların içyüzü birbirine ters düşmez. Çünkü şeriat Allah’ın hükmüdür. Elmalılı bazı mistik anlayışları eleştirmek noktasında, İmam Rabbânî’nin (ö. 1034/1624) mektubatına yer vererek, tarikat ve şeriatın birbirinin aynısı olduğunu ve birbirine zıt olamayacağını vurgulamaktadır. Bunların arasında kıl ucu kadar ayrılık ve aykırılık olmadığını, şeriata her aykırı olanın tarikatta da reddedildiğini, batın olan tarikat ve hakikatın, zahir olan şeriat’ın tamamlayıcısı olduğunu nakletmektedir. Elmalılı, Hızır’ın ve Hz. Musa’nın erdikleri özelliklerin hepsini kendinde toplayan bir Zülcehaeyn (hem Zahir, hem Batın) konumunun en mükemmel olduğunu birisinin akla geldiğini, bunun da Hz. Muhammed olduğunu kabul eder.³³⁵ Bu bağlamda İbn Âşûr, İbn Arabî’den örnekler getirerek ilhamın şeriate aykırı düşmediğini, Hızır’ın bundan dolayı ancak bir nebi olabileceğini, hali hazırda Hızır’ı gördüm diyenlere karşı temkinli ve dikkatli olunması gerektiğini ifade etmektedir.³³⁶ Hızır’dan zuhur eden eylemlerin veliliği aştığı, velinin masum olmadığı bundan dolayı Hızır’ı veli olarak telakki etmenin büyük bir hata olduğu da söylenmiştir.³³⁷

Ele aldığımız bazı klasik tasavvuf tefsirlerde, Hz. Musa’nın hayatı ile kıssanın paralel olduğu yorumuyla ele alındığını görmüştük. Buna benzer olarak Ömer Rıza Doğrul’un (ö. 1952) eserinde, Hz. Musa’nın hayatında aslında bu üç hadiseyi farklı bir biçimde yaşadığını söyler. Hz. Musa kavminin lideri olmuş, onları denizden geçirmek istemiş ancak kavmi Hz. Musa’nın onları suda boğacağını zannetmiştir. Fakat karşıya geçince bunun onların lehine olduğunu anlamışlar. Sonra Hz. Musa kavmini zalimlerle savaşmaya davet etmiş, bu savaşın sonucu olarak daha iyi bir ırkın çıkmasını arzulamıştır. Sonunda gelecek neslin iyi olması için ve İsrailoğullarının içindeki iyi insanların hürmetine mükâfat beklemeksizin kendini feda etmiştir.³³⁸

³³³ es-Sâbûnî, *Safvetü’l-Tefâsîr*, c. 2, s. 677; Ebû Zehre, *Zehretü’l-Tefâsîr*, c. 9, s. 4570.

³³⁴ Ebû Zehre, *Zehretü’l-Tefâsîr*, c. 9, s. 4572.

³³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri*, c. 5, ss. 562-563.

³³⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, c. 16, s. 15.

³³⁷ eş-Şinkitî, *Edvâ’ü’l-Beyân*, c. 3, s. 327.

³³⁸ Rıza, *Tanrı Buyuğu*, s. 448.

3.1.5 Çağdaş Tefsirlerde ‘Hızır’ Tartışması

Çağdaş müfessirler klasik müfessirlere kıyasla Hızır’ın durumunu tartışmış ve farklı görüşler beyan etmişlerdir. Müfessirlerin bazıları Klasik görüşü takip ederek onun peygamber olduğunu söylemiş, bazı müfessirler ise Hızır tartışmasını gündeme getirmemek için veya tarafsız olduklarını göstermek için farklı görüşleri zikretmekle yetinmişlerdir.³³⁹

Hızır’ı veli olarak telakki eden müfessirler, onun yaptıklarını keramet olarak açıklamış, velilerin kerametlerinin kat’i delillerle ve mütevatir hadislerle sabit olduğunu savunmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında, Hızır’ın duvarı eliyle düzeltmiş olması gayet normaldir. Nitekim Hz. Meryem’in yaz aylarında kış meyveleri, kış aylarında yaz meyveleri yemesi; kurumuş hurma ağacına elini değdirmesiyle meyve vermesi gibi hususlar örnek teşkil etmektedir. Hızır’ın yaptıkları da bu minvaldedir.³⁴⁰ Selefî âlim Sa’dî’de ayette zikredilen kulun peygamber olmadığını vurgular. Eğer peygamber olsaydı Allah ismini zikrederdi. Ayrıca bu kulun (Hızır) “Allah’ın emriyle yaptım” demesi nübüvvete delalet etmez. Bu birtakım ilham ve sezgidir. Nitekim Allah Hz. Musa’nın annesine ve arıya da vahyetmiştir yani ilham etmiştir.³⁴¹ Ancak Sa’dî’nin bu görüşü eserinin muhakkiki tarafından gaybı bilmenin sadece peygamberlere özel olabileceğini bunun ise nasla sabit olduğunu söylemiş, Hz. Musa’nın annesi ve arının örneğinin gaybla alakalı olmadığı için vahiyden uzak olduğunu dipnotta eleştirmiştir. Diğer selefî âlim Useymîn “Allah’ın emriyle yaptım” ifadesini açıklarken Hızır’ın yaptıklarını akıl ve zekânın üstünde olan ilhamla gerçekleştirdiğini ifade eder.³⁴² Bu özel bilgiyi, yani gaybı yalnızca Allah ve bildirttiği salih kulları bilir.³⁴³ Hızır’ın nübüvveti konusunda ihtilafa düşen selefî âlimler, tasavvuf ehlinin aksine Hızır’ın öldüğü ve tekrar görülemeyeceği konusunda hem fikirdir. Hızır’ı gördüğünü iddia edenlerin İbn Teymiyye’ye göre cinden başka bişey göremeyeceğini ve sahabenin Hızır’ı gördüğüne dair rivayetin bulunmadığını aktarılır.³⁴⁴ Eserinde Hızır’la alakalı rivayetleri ve yorumları ele alan Şinkitî, Hızır’ın ‘aynu’l-hayât suyunu içtiği için hayatta olduğuna, Hızır’ın Hz. Peygamberi taziye için

³³⁹ Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, c. 3, s. 106; Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1985.

³⁴⁰ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru’l-Munîr*, c. 8, s. 341; es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, c. 2, s. 679.

³⁴¹ es-Sa’dî, *Tefsîrü’s-Sa’dî*, c. 3, s. 143.

³⁴² Useymîn, *Tefsîru İbn Useymîn*, c. 5, s. 433.

³⁴³ Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr*, c. 9, s. 4571.

³⁴⁴ Kâsimî, *Mehâsinü’t-Te’vîl*, c.7, s. 60.

geldiğine, Hızır ile İlyasın her sene hac için buluştuğuna dair bazı rivayetlerin nakli delillere aykırı ve çok zayıf olduğunu söylemektedir.³⁴⁵

Eserlerinde Tasavvuf ehlinin kıssaya bakış açılarını eleştirenler olmuştur. Şeri hükümlerin ancak vahiy yoluyla ya da peygamber rüyası ile sabit olacağını, velilerin bu şekilde kalbine doğan bazı düşüncelerin şer'i hüküm gibi kabul edilmesin yanlış olacağını ifade etmişlerdir. Bu açıdan her kim kalbine doğan bir bilginin olduğunu, Kur'an ve sünnete ihtiyaç duymadığını söylerse kendisinin peygamber olduğunu iddia etmiş olur.³⁴⁶

3.2 Çağdaş İşârî Tefsirlerde Kıssanın Yorumu

Bu bölümde klasik işârî tefsirler ile çağdaş işârî tefsirlerin arasındaki farkı görebilmek için en muteber çağdaş müfessirler olarak kabul edilen Âlûsî, İbn 'Acîbe ve Bursevî'den örnek vereceğiz. Eserlerin de geçen klasik görüşler diğer bölümde olduğu gibi kısmen zikredilecektir.

Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) eseri ilim ve irfanı cemedden bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. O, ayetin zahir manasını verdikten sonra işârî manasından da bahsettiği için, onu işârî müfessirler arasında zikredenler olmuştur.³⁴⁷ Öncelikle Âlûsî rivayette geçen "En âlim kim?" sorusunun Mısır'da vuku bulabileceğini söylemektedir.³⁴⁸ Balık, Buhârî'de geçen rivayete göre aynu'l-hayat denilen yerde suyun değmesi ile canlanır. Ancak rivayette bu suyu içenin sonsuza kadar yaşayacağı ile alakalı bir bilgi bulunmamaktadır.³⁴⁹ Kul, Cumhur'a göre Hızır, azınlığa göre Elyesa, İlyas ya da melektir. Hızır ismi ise onun lakabıdır. Künyesi Ebu'l-Abbas ismi ise Belya'dır. Müfessir, isminin Elyesa olduğunu savunanların bulunduğu ancak İbn Cevzi'nin bunu zayıf olarak ele aldığını, bunun aynı İlyas ismi gibi batıl düşünce olduğunu ifade eder. *Rahmet* kelimesinin anlamı bazılarının göre helal rızık ve rahat hayat, bazılarının göre izzet, bazılarının göre sıhhatli bünye ile beraber uzun hayattır. Cumhura göre ise vahiy ile nübüvvettir. Âlûsî, Kuşeyrî'nin ve ona tabi olanların Hızır'ın veli diye nitelediğini nakletse de kendisi onun resul değil nebi olduğunu savunur.³⁵⁰ Âlûsî'nin Hızır hakkındaki uzun tartışmasına Hızır'ın mahiyeti bölümünde yer vermeye çalışacağız. Hızır her

³⁴⁵ eş-Şinkitî, *Edvâ'ü'l-Beyân*, c. 3, ss. 327-339.

³⁴⁶ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, c. 8, s. 344.

³⁴⁷ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 251.

³⁴⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. 15, s. 417.

³⁴⁹ Âlûsî, a.g.e., c. 15, s. 418.

³⁵⁰ Âlûsî, a.g.e., c. 15, ss. 424-426.

konuda değil sadece ilmin bir kısmında Hz. Musa'dan daha bilgindir. Bazıları tarafından, Hızır'ın nebi olduğu ancak bir topluluğa gönderilmediği, bundan dolayı şeriate tabi olmak zorunda olmadığı ifade edilir. Ancak Hz. Musa, insanlara hakikati anlatmak ve zahirle amel etmekle yükümlü bir peygamberdir.³⁵¹ Müfessir bazı rivayetlere göre Hızır'ı sadece bazı gözlerin gördüğünü, bunlardan birinin de Hz. Musa olduğunu, yaptığı eylemlerde ise görünür olmadığını nakletmektedir.³⁵² Müfessir, gulâm'ın öldürülme şekli ile alakalı rivayetler cemederek, Hızır'ın öncelikle bir taşla gulama vurduğunu, sonra bıçakla kafasını kestiğini, ardından kafasını kopardığını ifade eder. Hızır'ın öldürdüğü gulam ise baliğ değildir yani ona göre çocuktur. Nitekim *zekiyyeten* kelimesi günahlardan arınmış anlamına gelmektedir. Muhaddisler *bi ğayri nefis* ifadesini haksız yere öldürmek olarak açıklamıştır.³⁵³ Âlûsî gulamın öldürülmesinden dolayı Hızır'ın ancak peygamber olabileceğini ve kat'i bir delil olmaksızın bu eylemlerin yapılamayacağını vurgulamıştır.³⁵⁴ Âlûsî, Ali es-Süveydî, Alaeddin Ali el-Mevsîlî ve Halidiyye tarikatının kurucusu Halid el-Bağdadî gibi büyük mutasavvıflardan ders almasına³⁵⁵ rağmen sufilerin bazı görüşlerini ve Hızır'ın günümüze kadar yaşamış olabileceği düşüncesini eleştirmiştir. Eserinde, İmam Rabbânî'nin ilhamın şeriate asla muhalefet etmeyeceğini bunun aksini iddia etmenin ise zındıklık olduğunu zikretmiştir. Âlûsî, sufilerin sözlerini kullanarak, tasavvuf ilminin maksadının şeriatı tam manasıyla tatbik etmek olduğunu, şeriatın ise ilim, amel ve ihlasdan meydana geldiğini söyler. Ayrıca tasavvuf ilminin şeriat ile ayrı düşünülmemeyeceğini, istidlal ve keşiften maksadın hakka'l-yakin şeriatı tanımak olduğunu söyler. Batınî ilmi talep edip, zahiri hükümlere muhalefet eden kandırılmış ve yanıltılmıştır. Müellif mukâşefetin, esrar ve veraset ilimlerini ihlasın meyvesi olarak görür, bunların ise şeriatın bir parçası olduğunu nakleder.³⁵⁶

Çağdaş dönem Sufî müfessirlerden biri de İbn Acîbe'dir (ö. 1224/1809). Kendisi Şâzelî-Derkâvî şeyhidir. Eserinde klasik eserlerdeki bilgilere, rivayetlere ve sufilerin sözlerine yer vermekle beraber kendi işarî yorumuna da özel bir yer ayırmıştır. İbn Acîbe Hz. Musa'nın hakikat ve batın ilimden mahrum olmadığını söyler. Allah ona daha fazla ilim vermek ve tevazu kazanarak şerefin zirvesine ulaştırmak için bu yolculuğu ona muradetmiştir. Çünkü Hz. Musa ilmi kendine izafe etmişti. Kendine ait olmayan bir şeyi sahiplenmek güzel bir ahlak değildir. Bundan uzak durmak Allah'ı hoşnut eder. Allah'ın

³⁵¹ Âlûsî, a.g.e., c. 15, s. 441.

³⁵² Âlûsî, a.g.e., c. 15, s. 447.

³⁵³ Âlûsî, a.g.e., c. 15, ss. 449-450.

³⁵⁴ Âlûsî, a.g.e., c. 16, ss. 468-476.

³⁵⁵ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 249.

³⁵⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. 16, ss. 477-479.

seçkin kulları, verilen şeylerden az dahi olsa kendinden bilirseler Allah onları kendilerinden ilim ve hal bakımından daha aşağı olanlarla imtihana tabi tutar ve terbiye eder.³⁵⁷ İbn Acîbe, Sufilerin eserlerindeki ‘aynu’l-hayâttan bahseder. Suyun soğukluğu ve esintisi balığa değmesiyle onu canlandırır. Aradıkları kul Hızır lakabında, Belya b. Melkân adında biridir. O krallardan birinin oğluydu ve babası onu kendisinden sonra kral yapmak istemiş ancak o bunu kabul etmemiştir. Sonra denizdeki adalara giderek ondan uzaklaşmıştır. Ayette geçen rahmet kelimesini nübüvvet ve vahiy olarak açıklamıştır. Evliyaların çoğu onun yaşadığını ve salih insanların onunla karşılaştığını söyler. “Ona verilen ilim ise ilmi ledündür. Kalbe ta’lîmsiz ilham olan şeydir. Kim öğrendiği ile amel ederse, Allah ona bilmediklerini öğretir. Kalp temizlenir ve rabbine yönelirse ledünni ilimler ve rabbani sırlar onun kalbine akar”³⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır. Müfessir kıssanın sonunda çoğunluğa göre Hızır’ın ve İlyas’ın hayatta olduğunu söyler. Hızır, Zülkarneyn’in vezirlerindeydi ve hayat suyundan içti. Hızır’ın öldüğünü söyleyenler “Şüphesiz yüz seneye kadar, bugün yeryüzünde yaşayan insanlardan hiçbiri kalmaz” hadisini delil olarak gösterebilirler de Hızır yeryüzünde değil gökteydi. İblis ve onun dışında uzun ömürlü olanların yaşadığı gibi o da bu rivayetin dışındadır.³⁵⁹

İbn Acîbe, işarî yorumlarında sufilerin bu kıssadan yola çıkarak mürid-mürîd ilişkisini açıkladığını ve Hızır’ın edebinin örnek gösterildiğini söyler. Kamil şeyhin Hızır’a benzetildiğini zikreden İbn Acîbe, sadık müridin her konuda şeyhine teslim olması gerektiğini vurgular. İşari yorumunda gemiyi temsil alan müridin, nefsinin kötü alışkanlıklarından kurtulmadıkça ve vücudunu zahiren kusurlu hale getirmediği, kalbine ledünni ilimlerin akmayacağını söyler. Mürid kendini öyle kusurlu hale getirmeli ki, onu kimse kabul etmemeli ve ona yönelmemelidir. Mürid, sevdiği giysilerle süslü olduğu sürece, kalbine manevi ihسانlar gelmez. Gulamı öldürmedeki işarî yorum, müridin hevasından kurtulmasını ve nefsanî şeyleri öldürmesi yani kalbinden çıkarmasıdır. Duvarın düzeltilmesi ise istikamet üzere yaşamayı temsil eder. Bu kulluk edeplerini hakkı ile yapmak ve rububiyet sırlarının hazinesini korumak için gereklidir. Kötülük edene iyilik yapmaktır.³⁶⁰

³⁵⁷ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd fî Tefsîri’l-Şur’âni’l-Mecîd*, thk. Vahîd Kutub (Kahire: el-Mektebet’t-Tevfikiyeye), c. 4, s. 180.

³⁵⁸ İbn Acîbe, a.g.e., c. 4, ss. 182-183.

³⁵⁹ İbn Acîbe, a.g.e., c. 4, s. 194.

³⁶⁰ İbn Acîbe, a.g.e., c. 4, s. 190.

Celvetî şeyhi, müfessir ve şair olan Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Îur'ân* adlı eseri Tasavvufî yönü ağır basan bir tefsir olarak bilinmesine rağmen menşei itibariyle hem rivayet hem dirâyet tefsirinin özelliklerini taşıyan çok yönlü bir eserdir.

Eser öncelikle kıssada geçen kişileri tanıtmakla başlar. Hızır, Hz. Musa'dan önce adil ve akıllı bir kral olan Efridun zamanında, büyük Zülkarneyn'nin biraz öncesinde yaşamıştır.³⁶¹ Yanında ki genç Yuşa b. Nûn b. Eftâyim b. Yûsuf'tur. Bursevî Yuşa'nın seçilmesini tıpkı Resulullah'ın hicret esnasında yanına aldığı en sadık ve kıymetli sahabesi olan Hz. Ebu Bekir'e benzetmiştir. Buluşma yeri Rum ve Fars denizi olsa da iki ilmin yani zahir ve batın ilminin buluşması müfessire göre daha makuldür. Her ikisi de zahir ve batın ilmine sahipken, Hz. Musa da ilmin zahir yönü, Hızır'da ise batın yönü galip gelir.³⁶² Yuşa birkaç ekmek ve pişmiş bir balık yanına almıştı. Bu balık ise dinlendikleri kayanın yanında bulunan hayat pınarından değen abdest damlası sebebiyle dirilmiştir. Yuşa bu olayı Hz. Musa'ya söylemeyi unutmuş, ikisi o günü ve gecenin geri kalan kısmını yürüyerek geçirmişlerdi.³⁶³ Bursevî çocuğunlukla ayetlerin sonunda *Te'vilâtu'n-Necmiyye*'den alıntılar yaparak ayetleri mürid-mürşid ilişkisi açısından yorumlamıştır.³⁶⁴ Bursevî kıssanın devamında Hızır'ı bulmalarını yorumlarken onun yaşamadığına dair açık delillerin olmadığını, Sufilerin onun hayatta olduğu konusunda ittifak ettiklerini ve bu sufilerin yalan söylemekten uzak olduklarını söyler. Hızır'ın öldüğünü iddia edenlere ve "Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik"³⁶⁵ ayetinde geçen hulûd kelimesinin ölümsüzlük anlamına geldiğini, Hızır'ın ise ölümsüz olmadığını ifade eder. Bursevî Hızır'a verilen ilmin, tasavvuf ehlinin tarif ettiği ilm-i ledün olduğunu açıklar ve bunu delillendirmeye çalışır.³⁶⁶ Yûşa, kıssanın devamında zikredilmemiş olsa da onlara tabi olarak beraber yolculuk yapmış olabilir.³⁶⁷ İlk olayda Hızır, gemi denizin ortasına vardığında, insanlardan habersiz denize bakan taraftan iki tahta sökmüştü. İkinci olayda ise Hızır, buluşma yeri güzel yüzlü uzun boylu bir çocuğu duvarın arkasına götürmüş ve başına kopararak onu öldürmüştü. Bu olaylar bağlamında müfessir, peygamberlerin çoğunun zahire göre hükmetmekle sorumlu tutulduğunu ve Hz. Musa'nın bundan dolayı tepki gösterdiğini ifade eder.³⁶⁸ Bursevî

³⁶¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, çev. İbrahim Tüfekçi, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2010), c. 11, s. 447.

³⁶² Bursevî, a.g.e., c. 11, s. 449.

³⁶³ Bursevî, a.g.e., c. 11, s. 451.

³⁶⁴ Bursevî, a.g.e., c. 11, ss. 455-456.

³⁶⁵ el-Enbiya 21\ 34.

³⁶⁶ Bursevî, a.g.e., c. 11, ss. 458-469.

³⁶⁷ Bursevî, a.g.e., c. 11, s. 481.

³⁶⁸ Bursevî, a.g.e., c. 11, ss. 481-485.

üçüncü olayı anlatırken Hz. Musa ve Hızır'ın gece vakti Antakya şehrine vardıklarını, bu şehrin kapısının akşam vakti kapatıldığını ve yemek istemelerine rağmen şehir ahalisinin yiyecek bir şey vermediklerini nakleder. Ayrıca müfessir, bu ayetin nazil olmasından sonra bu bölge halkının Rasulullah'a bir yük altın getirdiklerini ve ayette geçen bâ harfini tâ ile değiştiğini (yani "onları misafir etmeye geldiler" manasında değiştiğini istediğini), ancak Hz. Peygamberin bunu reddettiğini nakleder.³⁶⁹ İlk olayda, gemiciler Hz. Musa ve Hızır'ı karşılıksız gemiye aldıkları için Allah onları zalim birinin elinden kurtarmıştı. Öldürülen gulam, ana babasını yoldan çıkaracak kâfir tabiatlı asi bir çocuk olduğunu bildiği için Hızır o çocuğu öldürmüştü. Son olayda ise çocuğun babasının hürmetine o iki yetime yardım edilmiştir.³⁷⁰

3.3 Çağdaş Şii Tefsirlerde Kıssanın Yorumu

Bu bölümde, daha önce yazmış olduğumuz klasik şii tefsirle çağdaş Şii tefsiri kıyaslamak maksadıyla, çağdaş Şii müfessir Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'den (1904-1981) örnek vermeye çalışacağız. Tabâtabâî, hacimli eserinde rivayetleri eleştirmiş ve sade bir üslup ile kıssayı tefsir etmiştir.

Müellif, Hz. Musa'nın Musa b. İmran, fetanın Yuşa b. Nun olduğunu zikreder ve kıssayı temsil olarak yorumlayanları eleştirerek konuya başlar. "Sözü edilen balık canlı olmayıp tuzlanmış veya kızartılmış bir balıktı. Onu yolculuk sırasında azıkları olsun diye yanlarına almışlardı. Fakat o, konakladıkları yerde canlandı ve denizin yolunu tuttu." Balığın aynu'l hayat suyundan dolayı canlandığı görüşünü eleştiren müfessir, bunun tarihçilerin sözü ve hikâyesi olduğunu belirtir.³⁷¹ Müfessir tefsirinin, tarihi analiz bölümünde, Hz. Musa ve yol arkadaşının istirahat etmek için kayaya sığındığını, meşguliyetlerinden dolayı yanlarındaki balığı unuttuklarını, o sırada balığın canlanıp sürünerek denize atladığını veya ölü halde denize düşüp suyun derinliklerinde kaybolduğunu ifade eder.³⁷²

Tabâtabâî, kimilerine göre Hızır'ın hala hayatta ve ölmemiş olduğunu, Hz. Musa'nın çağdaşı olan bir peygamber olduğunu ve bunları reddeden kesin bir akli, nakli delilin olmadığını söyler. Onun görülmesi ile ilgili birçok hikâyeler de anlatılmıştır. Fakat bu

³⁶⁹ Bursevî, a.g.e., c. 11, ss. 490-492.

³⁷⁰ Bursevî, a.g.e., c. 11, ss.496-505.

³⁷¹ Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân* (Beyrut: el-Muessesetu'l-A'lemî li-l'Matbû'ât, 1972), c. 16, s. 338.

³⁷² Tabâtabâî, *el-Mizân*, c. 16, s. 350.

hikâyelerin hepsinde uydurulmuş ve düzmece masal unsurları vardır.³⁷³ Müfessire göre rahmetten maksat velayet değil peygamberliktir. Ayette geçen ilim kazanma sonucu elde edilmeyen, Allah'ın velilerine mahsus verdiği vehbî bir ilimdir. Bu ayetlerin sonunda gösteriyor ki, ona verilen bu ilim olayların yorumuna ilişkin bir ilimdir. Hızır “Sen bu yolculukta, benimle beraberliğe sabretmeye güç yetiremezsin” diyerek Hz. Musa'nın onun olaylar hakkındaki ilminin tezahürlerine sabredemeyeceğini bildirmiştir. Yoksa "Sana öğreteceğim ilme sabredemezsin, katlanamazsın" diyerek Hz. Musa'nın, ilminin kendisine karşı sabredemeyeceği değildir. Nitekim Hz. Musa kendisine gördüğü olayların yorumu anlatıldığında Hızır'a tepki göstermiyor; tersine onun tepkisi ilim öğretme yolunda kendisine gösterilen olayları müşahade ettiği zaman ortaya çıkıyor. Çünkü bilginin hükmü ile onun somut tezahürlerinin hükmü birbirinden farklıdır.³⁷⁴

Tabâtabâî'ye göre yiyecek istedikleri belde ile düzelttikleri duvarın bulunduğu belde farklı yerlerdir.³⁷⁵ Müfessir, eserinin sonunda Hızır hakkında bilgilere yer vermektedir. Bu bilgiler ise Şia önderlerinin, muhaddislerin ve imamlarının sözlerinden oluşur. Mesela İmam Ca'fer es-Sâdık şöyle söylemiştir "Hızır, yüce Allah tarafından görevlendirilmiş bir nebidir. Yüce Allah onu kavmine elçi olarak göndermiştir. O da kavmini Allah'ı bir bilmeye; peygamberlerine, elçilerine ve kitaplarına inanmaya çağırmıştır. Onun mucizesi şuydu: “Kuru bir ağaç parçası veya çıplak bir toprak parçası üzerine oturduğu zaman, o kuru ağaç veya çıplak toprak parçası hemen yeşillenirdi. Bu yüzden kendisine Hızır (yeşil) adı verildi. Yoksa adı Taliya b. Malik b. Abir b. Erfahşed b. Sam b. Nuh idi. Ehlibeyt imamlarından gelen muhtelif rivayetlere göre Hızır hala hayattadır, henüz ölmemiştir. Yüce Allah'ın, bazı kullarına çok uzun süreli ömür yaşatması onun kudreti karşısında zor bir şey olmadığı gibi, bunun imkânsız olduğunu kanıtlayacak kesin bir akli delil de yoktur.³⁷⁶ Müellif, sünni literatürde bulunun Hızır'la alakalı farklı hikâyeleri eleştirmiş ve akla uygun olmadığını söylemiştir.³⁷⁷

3.4 Değerlendirme

Genel olarak çağdaş tefsirlerin, klasik tefsirlerden bariz farklarından biri, klasik eserlerdeki bilgileri tekrar etmekten ziyade bu bilgilerin kaynağına inmeye, doğruluğunu

³⁷³ Tabâtabâî, a.g.e., c. 16, ss. 340-342.

³⁷⁴ Tabâtabâî, a.g.e., c. 16, s. 342.

³⁷⁵ Tabâtabâî, a.g.e., c. 16, s. 346.

³⁷⁶ Tabâtabâî, a.g.e., c. 16, s. 352.

³⁷⁷ Tabâtabâî, a.g.e., bkz. c. 16, s. 353.

akli ve nakli deliller tespit etmeye çalışmalarıdır. Aradaki diğer fark ise detaylardan uzak durmaları ve kıssanın ana konusuna odaklanmalarındadır. Kıssada ismi geçen Musa'nın İsrailoğullarına gönderilen Hz. Musa olduğunda hiçbir müfessir arasında ihtilaf yoktur. Ayrıca Hz. Musa ile yolculuğa çıkan gencin Yuşa olduğunda da ittifak etmişlerdir. Çoğunlukla, Yuşa'nın hizmetçi ve ilim talibi olduğu kabul edilse de tam adı ve nesebiyle ilgili farklı görüşleri görmek mümkündür. İlk ihtilaf konusu klasik tefsirlerde olduğu gibi ayette geçen Mecmeu'l-Bahreyn'in neresi olduğudur. Müfessirler bahr kelimesinin manasından ve Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen özelliklerinden yola çıkarak bahreyn ile işaret edilen iki yerin, "bir nehir ve bu nehrin aktığı deniz" veya "iki ayrı deniz" ya da "bir nehirle onun döküldüğü göl" olabileceği görüşünü savunurlar. İki denizin birleştiği yerden yalnızca bir boğazın anlaşılması gerektiğini, nitekim arada engelin bulunduğu görüşünü belirten de olmuştur. Müfessirler, kelime analizleri, tarihi olaylar ve coğrafya analizleri sonucunda bu yerin Akdeniz ve Kızıldeniz arasında bir yerin olabileceğini ifade etmiştir. Klasik eserlerde geçen Tanca ve Cebelitârik Boğazı (Afrika'yı Avrupa'ya bağlayan yer) gibi çok uzak mesafeli yerleri zayıf ihtimal olarak değerlendirmişlerdir. Buluşma yerinin coğrafi ve akli engel bulunmayan Taberiye gölü olduğuna dair de rivayet vardır. Bu konuda Çağdaş müfessirlerin bütün ihtimalleri düşünerek bunları adeta akli ve nakli delillerleelediğini görmekteyiz. Ayrıca müfessirlerin araştırmalarından, Hz. Musa'nın bir insan olduğunu ve kat edebileceği mesafeyi göz önünde bulundurduklarını söyleyebiliriz. Buluşma yerinin alameti olan balık hakkında çağdaş müfessirlerin çok fazla yorum yapmadıkları, 'aynu'l-hayâtın çok geçmediği ve ayetin zahirine göre yorumladıkları görülmektedir.

Kıssanın ana karakteri olan gizemli kulun Hızır olduğunda klasik tefsirlerde ki gibi ittifak vardır. Ancak Hızır'ın mahiyeti tartışma konusu olmuştur. Genel olarak Hızır'ın peygamber olduğu söylene de Tasavvufî yönü olan müfessirler, onun salih bir kul olduğunu iddia etmişlerdir. Hızır'ın keramet sahibi, salih bir kul olduğunu kabul edenlerin arasında selefi müfessirler dikkat çekmektedir. Ancak Hızır'ın hala hayatta olduğunu kabul edenleri eleştirirler ve asla kabul etmezler. Müfessirler Hızır'ın mahiyeti hakkında sadece nakillerle yetinmemiş nakli ve akli delillerle tartışmaya çalışmışlardır. Hızır hakkında söylenen rivayetlere yer verilmiş olmasına rağmen bu rivayetlerin çok zayıf, bazılarının da uydurma olduğunu söylemekten kaçınmamışlardır.

Hızır'ın yaptıkları anlatılırken tamamen klasik bilgiler ve rivayetler temel alınmıştır. Ayetlerin zahirinden ve alınması gereken ibretten uzaklaşmamak adına müfessirler, gemi sahipleri, öldürülen çocuğun ismi, yetimlerin ismi ve gidilen mekânların ismi gibi detaylı

ve zanni bilgilerden mümkün merteye kaçınmaya çalışmışlardır. Bu bilgiler çok fazla tartışılmamıştır. Öldürülen kişi, tartışma konusu olan diğer bir meseledir. Nitekim bu olayın cevabı Hızır'ın mahiyetinin değişik şekillerde yorumlanmasına yol açmıştır. Yorumdan kaçınan müfessirler daha çok gulam kelimesinin hem baliğ hem küçük çocuk olarak kullanıldığını söyleyerek tartışmayı kapatmışlardır. Onun baliğ bir genç olduğunu savunanlar, Hızır'ın gencin içinde bulunduğu durumu bildiğini ve bu yüzden onu öldürdüğünü iddia ettiler. Öldürülen kişinin çocuk olması durumunda, Hızır'ın bu eylemi ancak kat'i delil yani vahiy ile yapmış olabileceğini söylemişlerdir. Bu çerçevede çağdaş müfessirler Hızır'ın özel bir vahiy ile muhatap olduğunu, Hz. Musa ile Hızır'ı ayıran en önemli farkın da bu olabileceğini ifade etmişlerdir.

Çağdaş işarî tefsirler, klasik eserlerde zikredilen bilgilere yer vermiştir ancak yukarıda olduğu gibi bu bilgiler ve yorumlar eleştirilmiştir. Buluşma yeriyle alakalı müfessirler, klasik yorumları zikretmekle yetinmelerine rağmen Bursevî batnî bir bakışla iki denizden maksadın, iki ilmin yani zahir ve batın ilmin buluşması olarak yorumlamıştır. Balığın dirilmesine sebep olan şeyin sufilerin çoğunluğunun kabul ettiği 'aynu'l-hayât olduğunu müfessirlerin hepsi kabul etmiştir. Bu bağlamda işarî müfessirlerin çoğunluğu Hızır'ın 'aynu'l-hayât suyundan içmesi nedeniyle kıyamete kadar yaşayacağı ve salih kulların onunla karşılaşacağı konusunda ittifak etmişlerdir. Bunun aksine Âlûsî suyun sonsuza kadar yaşatacağı ile ilgili bilginin bulunmadığını söylemiş ve genel kabulün dışına çıkmıştır. Bu yorumla birlikte o, Hızır'ın hala hayatta olduğu görüşünü reddetmiş ve Hızır'ın yaptıkları eylemlerden dolayı bir kavme gönderilmemiş, şeriate tabi olmayan nebi olduğunu olabileceğini ısrarla savunmuştur. Müfessir bu konuyla alakalı sufilerin özellikle İmam Rabbanî'nin sözlerine dayanarak ilham ve şeriatın birbirine zıt ve ihtilafli olamayacağını vurgulamıştır. İşari eserlerin çoğunluğuna göre Hızır'a verilen ilim, ilm-i ledündür. Nitekim Sufiler bu ilmi, bu kıssa üzerinden delillendirmeye çalışmışlardır. Hızır'ın yaptıkları eylemler klasik eserlerde geçtiği gibi aktarılmıştır. Âlûsî, farklı olarak çoğunun öldürülme şeklini açıklamasının yanı sıra o tüm rivayetleri cemetmiştir. Müfessirler, klasik işarî tefsirlerde olduğu gibi kıssa üzerinden mürşid-mürid ilişkisine dikkat çekmeye çalışmışlardır. Ayetlerin sonunda İşari yorumlara yer vermiş, ek olarak kıssayı temsili manalarla izah etmeye çalışmışlardır.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa ve yol arkadaşının yolculuğunu anlatan Kehf suresi 60-82. ayetlerdeki kıssayı ele aldığımız bu yüksek lisans tez çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, Kehf suresi ve kıssa hakkında genel bilgiler verdik, burada ismi geçen ve kendisine işaret edilen kişilerden bahsettik. Ardından oryantalistlerin, bu kıssa hakkındaki iddialarını ele aldık. İkinci bölümde kıssadaki olayları Kur'an'daki ayet akışına göre başlıklandırdık ve klasik tefsir ekollerindeki yorumlara yer verdik. Üçüncü bölümde ise kıssanın çağdaş müfessirler tarafından nasıl yorumlandığını tespit etmeye çalıştık. Klasik ve çağdaş tefsirler olarak iki aşamada ele aldığımız bu çalışmamızda eğilimleri tespit etmek için şii tefsirlere de yer verdik. Her bölümün sonunda ilgili tefsirler mukayese ettik ve ortaya çıkan farklılıkları açıkladık. Sonuç kısmında ise çalışmamızda ulaştığımız bulgulara yer verdik, kişisel değerlendirmelerimizi sıraladık.

Araştırmamızın sonucundaki tespitimize göre hem klasik hem çağdaş tefsirler, kıssada geçen Musa'nın İsrailoğullarına gönderilen Musa b. İmran olduğunda ittifak etmişlerdir. Ayrıca Musa'nın yanındaki gencin Yûşa b. Nûn olduğu ekseriyetle kabul görmüştür. Ayette buluşma yeri diye ifade edilen *Bahreyn*'nin neresi olduğuyla alakalı farklı rivayetler mevcuttur. Bazı klasik eserler Tanca ve Cebelitarık gibi yerlerden bahsetseler de bu düşük bir olasılıktır. Hz. Musa'nın o kadar uzak bir mesafeyi tek bir azıkla kat etmesinin beşeri olarak mümkün olmadığı açıktır. Nitekim Hz. Musa'nın hayatına bakıldığında bu olayın Sina çölünde bulunduğu bir dönemde gerçekleştiği genel olarak kabul edilmiştir. Klasik eserler Fars denizi (Basra Körfezi) ve Rum denizinden (Akdeniz) bahsetmektedir ki bu olası bir görüştür. Çağdaş müfessirler, bu görüşü zikretmekle beraber Akdeniz ve Kızıldeniz arasında yer alan Süveyş ve Akabe körfezinin birleştiği yer olduğunu da ifade ederler. Ayrıca coğrafi bakımdan mümkün olan ve kıssanın devamına uygun gelebilecek Ürdün nehri ile onun döküldüğü Taberiye gölü de dile getirilenler arasındadır. Müfessirlerin kabul ettiği görüşlerin hem coğrafi bakımdan hem de kıssanın devamına uygun bir şekilde tutarlı olduğu söylenebilir.

Buluşma yerinin alameti olan balığın dirilmesi de farklı yorumlanmıştır. Kıssada anlatılan balığın dirilme hadisesine sebep arayan klasik müfessirler, kesin delil bulunmamasına rağmen, dirilmesine sebep olan şeyi 'Aynu'l-hayât ile açıklamışlardır. Çağdaş müfessirler genel olarak ayetin zahirine göre yorumlamışlardır. İlk dönem müfessirler, suyun balığı dirilttiğini söylese de zamanla Hızır'ın hayatta olduğunu açıklamak için suyun ayrıca ebediyet verdiğini dile getirmeye başlamışlardır. Bu

bağlamda İsrailî rivayetler, hikâyeler ve efsanelerin müfessirlerin yorumlarını etkilediği görülmektedir. Bu yorumları daha çok sufi müfessirlerde görmekteyiz. Bu açıdan Hızır inancının, sufilerin yorumları üzerinden kökleştiğini söylenebilir.

Kıssada adı geçmeyen salih kulun Hızır olduğunu bütün müfessirler kabul etmiştir. Farklı şekillerde olsa da gelenekte Hızır anlayışının hâkim olduğunu görmekteyiz. Fakat Hızır'ın ismi ve mahiyeti tartışma konusu olmuştur. Hızır'ın hayatı ve nesebiyle alakalı çeşitli hikâyeler anlatılmıştır. Bu hikâyelerle beraber kendisine farklı isimler de nispet edilmiştir.

Onun peygamber olduğunu söyleyenler ayette geçen rahmet kelimesini nübüvvet olarak yorumlamışlardır. Yaptığı şeylerin ise ancak vahiy ile açıklanacağını söylemişlerdir. Hızır'ın öldürdüğü çocuk ancak vahiy kaynaklı bilgi ile açıklanabilir. Hz. Musa dahi Hızır'ın eylemlerini, kendi bildiği kadarıyla dine aykırı gördüğü için tepki göstermiştir. Nitekim peygamberlerin tebliğ ettiği dinde, delilsiz bir şekilde bir kişinin canına kıymak cinayettir. Sufi müfessirler Hızır'ın veli olduğunu ve Allah katından ledün ilmi verildiğini, ilhamla hareket ettiğini söylese de çocuğu öldürme eyleminde ilham yetersiz kalmıştır. Hızır'ın veli olamayacağını savunan müfessirler bu görüşü İmam Rabbânî'nin, kendi diliyle eleştirmiştir. İmam Rabbânî velinin ilhamla şahsi olarak hareket edebileceğini, ancak şeriata uygun olmayan bir eylemi yapmada bu ilhamla hareket edemeyeceğini söylemiştir.

Hızır'ın melek olabileceği yorumu kabul görmese de ihtilafları ortadan kaldıracak önemli bir görüştür. Kur'an'da Allah, peygamberler dışındaki kişilere, meleklerle ve hayvanlara kul diye hitap etmiştir. İlgili ayette de “kullarımızdan bir kul” diye anlatmaktadır. Bu onun insan olduğuna dair açık bir delil teşkil etmez. Nitekim Enbiyâ suresi 26. ayette melekler de Allah'ın kulları olarak ifade edilmiştir. Bakara suresi 32. ayetinde meleklerin Allah'ın verdiği bilgiden başka bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmakta ve Kehf suresinde “katımızdan bir ilim verdik” ayetiyle benzerlik arz etmektedir. Ayrıca Kur'an'da verilen bilgilerden anladığımızı göre meleklerin bir diğer özelliği de sadece Allah'ın dilediğini yapmalarıdır. Hızır'ın da olayları açıklamasının ardından, Kehf suresi 82. ayette ‘Ben bunları kendiliğimden yapmadım’ demesi melek vasfını tasvir eder niteliktedir. Tefsir ve hadis literatüründe Hızır'ın oturduğu yeri yeşillendirdiği bildirilmiştir. Bu ise insani bir özelliğin üzerinde bir haldir. Meleklerin yemek yemediği ve beşeri ihtiyaçlardan uzak olduğu bilinmektedir. Ayrıca meleklerin farklı haller ve şekillerde görüldükleri de bilinmektedir. Hz. Peygamber ve ashabına Cebrail'in insan suretinde gelmesi, Meryem'e tam bir insan şeklinde görünmesi buna örnektir. Sufiler ve salih insanların Hızır'ı farklı şekillerde gördüklerini iddia ettikleri bilinmektedir. Ancak

melek olması, farklı şekillerde görülmesi iddiasını açıklayabilir. Ayrıca Hızır'ın yaptığı eylemleri açıklamak ve anlamlandırmak peygamber için bile çok zor olmuştur. Çocuğu öldürmesi hiçbir dini kurala uygun değildir. Peygamberler bir insanın suçlu olduğunu bilse ve bildirilse dahi suçunu itiraf/izhar etmeden hüküm vermezler, zahirle amel ederler. Hz. Peygamber de münafıkları bilmesine rağmen onları hemen cezalandırmamış ve hatta suçlarını izhar etmelerini beklemiştir.

Sonuç olarak Kur'an'da zikredilmeyen isim ve mekânlar klasik müfessirlerin, çağdaş müfessirlere nazaran daha ilgi gösterdiğini ve bu konu üzerinde durduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı müfessirler, bazen detaylara takılmış ve ayetlerde geçen kıssanın vermek istediğı mesajdan uzaklaşmışlardır. Klasik tefsirler söylenen tüm rivayetleri naklederken kendi görüşlerine kısmen yer vermeye çalışmışlardır. Bu bilgileri çağdaş tefsirlere nazaran daha az tartışma konusu yapmışlardır. Çağdaş tefsirler, bize ulaşan bilgiler içinde adeta akli ve nakli delilleri ayıklamaya çalışmışlardır. Bunun örneğini Maturîdî gibi müfessirlerde de görmek mümkündür ancak çağdaş müfessirlere nazaran, klasik müfessirlerde bu duruma daha az rastlanmaktadır. Kıssa, basit bir şekilde anlatılmak yerine farklı yorumlarla daha gizemli bir hale getirilmiştir. Ayrıca kıssa, kendi düşünce ve fikirlerine zemin oluşturacak şekilde getirilmiş, manadan uzak daha çok batini bir hal almıştır. Son olarak ilave edelim ki Hızır ile alakalı yorumlarda, müfessirlerin coğrafi, tarihi ve fikri arka planlarının çok fazla etkisi olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- ‘Abdulbâkî, Muḥammad Fu‘âd. *el-Mu‘cemu’l-Mufehres li-Elfâzi’l-Ḳur’âni’l-Kerîm*. Beyrut: Daru’l-Ma‘arif, 10. Basım, 2015.
- ‘Abdurrezzâk eş-Şan‘ânî, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi‘ el-Himyerî. *et-Tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1999.
- Adam, Baki. *Yaşayan Dünya Dinleri*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 2019.
- el-Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu’l-Me‘ânî: fî Tefsîri’l-Ḳur’âni’l-‘Azîm ve’s-Seb‘i’l-Meşânî*. Kahire: Dâru’l-ḥadîs, 2005.
- Artun, Erman. “Türk Halk Kültüründe Hıdrellez”.
- Ateş, Süleyman. *İşari Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 2. Basım, 1998.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2000.
- Aydın, Mehmet. “Türklerde Hızır İnanç”.
- Ayıntâbî Mehmed Efendi. *Tibyân Tefsiri*. thk. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1980.
- el-Ayyâşî, Ebü’n-Nadr Muhammed b. Mes‘ûd b. Muhammed es-Sülemî es-Semerkindî. *Tefsîrû’l-‘Ayyâşî*. Kum: Muessesetu’l-ba’sse, 2000.
- el-Bahrânî, Hâşim b. Süleymân b. İsmâîl b. Abdilcevâd el-Hüseynî. *el-Burhân: fî Tefsîri’l-Ḳur’ân*. Beyrut: el-Muessesetu’l-A’lemî li-l’Matbû‘ât, 2. Basım, 2002.
- el-Begâvî, Muḥammed b. Mes‘ûd. *Ma‘âlimu’t-Tenzîl: Tefsîru’l-Begâvî*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2016.
- el-Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*. Beyrut: Daru’l-Ma‘rife, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu’l Beyân*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay, 2019.
- Çınar, Hüseyin İlker. *Koranwissenschaften und Koranexegese: Eine Einführung*. Mannheim: IFIS&IZ Publications, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 84. Basım, 2020.
- Ebû Abdillâh Muḥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buḥârî. *el-Câmi‘u’s-Şaḥîḥ*. Beyrut: Dâr ibn Hazm, 2009.
- Ebû İsâ Muhammed b. Sevre et-Tirmizî. *Sünenu’t-Tirmizî (el-Câmi‘u’s-Şaḥîḥ)*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 5. Basım, 2014.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü’t-Tefâsîr*. Kahire: Dâru’l-fikri’l-‘arabî.
- Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe: fî Temyîzi’s-Şaḥâbe*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2000.
- Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi‘u’s-Şaḥîḥ*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 6. Basım, 2011.

- Ebüssuûd, Muhammed b. Mustafa el-’İmâdî. *İrşâdü’l-’Aklı’s-Selîm*. thk. Hâlid ‘Abdulganî Maḥfûz. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 2010.
- Eren, Hasan vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.
- Fahreddîn er-Râzî, Muhammed b. ‘Ömer et-Taberistânî. *Mefâtîhu’l-Ġayb: et-Tefsîrû’l-Kebîr*. Kahire: Dâru’l-ḥadîs, 2012.
- Ferrâ’, Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd b. ‘Abdullah. *Me’ânî’l-Ḳur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 2. Basım, 2016.
- Fîrûzabâdî, Ebû Tâhir b. Ya’kûb b. Muhammed. *el-Ḳâmûsu’l-Muḥîṭ*. Kahire: Dâru’l-ḥadîs, 2008.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Tefsîru İmâm el-Gazâlî*. thk. Muhammed er-Reyhânî. Kahire: Dâru’s-Selâm, 2010.
- Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Mûsâ Zengîdost. *Tefsîru’l-Ceylânî*. thk. Fâdil Ceylânî el-Ḥasanî. İstanbul: Merkezu’l Ceylânî li-l buḥûs el-’ilmiyye, 2. Basım, 2009.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *el-Fennu’l-Ḳişâşî: Kur’ân’da Anlatım Sanatı*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. “YUŞA”. Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2013.
- Hasen el-Basrî, Ebû Saîd b. Yesâr. *Tefsîrû’l-Ḥasan el-Basrî*. thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 2012.
- Ḥaṭîb el-Baġdâdî, Aḥmad İbn ‘Alî el-Bâriḥ. *Târîhu’l-Enbiyâ’*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 2004.
- Hub, Ramazan. *Hızır a.s.* İstanbul: Kırkkandil Yayınevi, 2013.
- İbn Acîbe, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî. *el-Baḥrû’l-Medîd fî Tefsîri’l-Ḳur’âni’l-Mecîd*. thk. Vaḥîd Ḳutub. Kahire: el-Mektebet’t-Tevfikîyye.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Taḥrîr ve’t-Tenvîr*. Tunus: Dâru’t-Tûnusiyye, 1984.
- İbn ‘Atîyye, ‘Abdulḥaḳḳ ibn Ġâlib el-Endelusî. *el-Muḥarreru’l-Vecîz: fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-’Azîz*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 4. Basım, 2016.
- İbn Berrecân, Ebü’l-Hakem Abdüsselâm b. Abdirrahmân b. Ebi’r-Ricâl Muhammed el-Lahmî. *Tefsîr ibn Berrecân: Tenbîhü’l-Efhâm*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 2013.
- İbn Ebî Ḥâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru ibn Ebî Ḥâtîm er-Râzî*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebu ‘Abdullah Muhammed b. ‘İsâ el-Murrî el-Kurtubî. *Muḥtaşar Tefsîr İbn Sellâm: Tefsîr İbn Ebî Zemenîn*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 2003.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî. *Kitâbü’t-Ticân fî Mülûki Himyer*.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 3. Basım, 2009.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrû’l-Ḳur’âni’l-’Azîm*. Kahire: Dâru’l-ḥadîs.
- İbn Manzûr, Muhammed ibn Mukerrem. *Lisânu’l-’Arab*. 575. Kahire: Dâru’l-ḥadîs, 2013.

- İbn Vehb, ‘Abdullah ibn Muḥammed Dîneverî. *Tefsîr ibn Vehb*. ed. Ahmad Farid. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- İbnu’l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed et-Tâî el-Hâtimî. *Tefsîru İbni’l-‘Arabî*. thk. ‘Abdulvâriṭ Muḥammed ‘Alî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2011.
- İbnu’l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed et-Tâî el-Hâtimî. *Fuṣūṣu’l-Hikem*. thk. ‘Âşim İbrâhîm el-Keṣyâlî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü’l-Mesîr: fî ‘İlmi’t-Tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2009.
- İbnü’l-Esîr, ‘Izzeddîn Abu’l-Ḥasan ‘Alî. *el-Kâmil fî’t-Târîḥ* 5. 11 Bände. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 5. Basım, 2010.
- İman bint Abdurrahman Mahmud Mağribi. “Hz. Musa ve Hızır Kıssası: İsrailiyyat Rivayetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım”. çev. Mustafa Şentürk. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5.
- el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed. *Te’vîlât-ı Kâşâniyye*. çev. Ali Rıza Doksanyedi. Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987.
- el-Kâşânî, Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd. *Tefsîrü’s-Şâfi*. Tahran: Mektebetu’s-Şadr, 3. Basım.
- Karadaş, Cağfer. "Peygamberler" *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Kara, Mustafa. *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'an Kıssaları*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 15. Basım, 2018.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd. *Mehâsinü’t-Te’vîl*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998.
- Köksal, M. Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 19. Basım, 2014.
- Ḳurṭubî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi’ li-Aḥkâmi’l-Ḳur’ân*. Kahire: Dâru’l-ḥadîs, 2010.
- Ḳuşeyrî, ‘Abd el-Kerîm b. Havâzin. *Laṭâ’ifu l-İşârât*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2015.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Mâverdî, Ebû Ḥasan ‘Alî b. Muḥammed el-Başrî. *en-Nuket ve’l-‘Uyûn: Tefsîru’l-Ḳur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 2016/1433.
- el-Mehâ’imî, ‘Alauddîn. *Tefsîru’l-Mehâ’imî: Tebşîru’r-Raḥmân ve Teysîru’l-Mennân*. Beyrut: Books-Publisher, 2011.
- Meral, Yasin. “Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2014), 129–150. https://doi.org/10.1501/İlhdak_0000001418
- el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *Me’âricü’t-Tefekkür: ve Deḳâiki’t-Tedebbür*. Dimaşk: Dâru’l-ḳalem, 2. Basım, 2015.

- Muhsin Demirci. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2018.
- Muḳâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîrü'l-Kebîr Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*. thk. Aḥmad Farîd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Necmeddîn el-Kubrâ, Aḥmed b. 'Ömer b. Muhammed Simnânî, 'Alâuddîn. *Te'vilâtu'n-Necmiyye: fî t-Tefsîri'l-İşâri eş-Şufiyye ve Yelîhî 'Aynu'l Ḥayât*. thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2015.
- en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve Ḥakâ'iku't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 2008.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. İstanbul: Timaş, 5. Basım, 2019.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'an'a Giriş*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.
- Rıza, Ömer. *Tanrı Buyuğu: Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsîr-i Şerîfi*. İstanbul: Muallim Ahmet Halil Kütüphanesi, 1934.
- es-Sa'dî, Ebü Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh b. Nâsır. *Tefsîrü's-Sa'dî: Teysîrü'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*. Mekke: Mektebe Nizâr Mustafâ'l Bâz, 1995.
- Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. Beyrut: Mektebetu'l-'Aşriyye, 2017.
- Selahattin Akti. "Die Moses-Ḥîdr-Erzählung im Koran und deren Bedeutung für die sufische Koranexege" *Journal für Religionskultur* 1434-5935. <http://web.uni-frankfurt.de/irenik/relkultur209.pdf>
- Semerkandî, 'Alâeddin Ali b. Yahyâ. *Bahru'l-'Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2014.
- Şengül, İdris. *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*. Ankara: Otto, 2019.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-Ḳadîr*. Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2007.
- Seyyid Kutub, İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî. *Fî Zilâli'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 13. Basım, 1987.
- Şinkitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr. *Eḍvâ'ü'l-beyân: fî izâhi'l-Ḳur'ân bi'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995.
- Sülemî, Ebü Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin. *Ḥakâ'iku't-Tefsîr: Tefsîru's-Sülemî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Suyûtî. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Ḳur'ân*. Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2006.
- Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân İbn Ebî Bekr. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Beyrut: Dâr ibn Hazm, 17. Basım, 2016.
- Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân ibn Ebîbekr. *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nuzûl* 1. 301. Beyrut: Mektebetu-Lubnân, 1. Basım, 2001.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân: fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*. Beyrut: el-Muessesetu'l-'A'lemî li'l-Matbû'ât, 2. Basım, 1972.
- Ṭaberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî. *Tefsîru't-Ṭaberî: Câmî'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Ḳur'ân*. Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2010.
- Ṭaberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî. *Târîhu't-Ṭaberî*. Beyrut5. Basım, 2012.
- Tefsîru 'Abdurazzâk*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.

- et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. 'Îsâ b. Refî'. *Tefsîrû'l-Ûur'ânî'l-Azîm: Tefsîrû't-Tüsterî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2007.
- el-Useymîn, Ebû Abdillâh b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân. *Tefsiru ibn Useymîn*. Kahire: Dâru'l-âfâk'i-l-arabiyye, 2010.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan 'Alî Aḥmed en-Nisâbûrî. *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Kahire: Dâr İbnu'l-Cevzî, 2014.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Aḥmed. *Esbâbü'n-Nüzûl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Vehbe ez-Züheylî. *et-Tefsîru'l-Munîr: fî'l-'Akîdeti ve's-Şer'ati ve'l-Menhec*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 13. Basım, 2016.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Yunus Emre Divanı. thk. Hazırlayan: Selim Yağmur. İstanbul: Dergâh Yayınları, 11. Basım, 2021.
- ez-Zebîdî, Mâcid Nâsır. *et-Teysîr fî't-Tefsîr li'l-Kur'ân bi Rivâyeti Ehli'l-Beyt*. Beyrut: Dâru'l-Mehecce, 2007.
- Zeccâc, Ebî İshâk İbrâhîm es-Sirrî. *Me'ânî'l-Ûur'ân ve İ'râbuh*. Kahire: Dâru'l-ḥadîs, 2003.
- Zemaḥşerî, Ebü'l-Ḳâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an Ḥakâ'iki Ğavâmiḍi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2015.